

TARTALOM

Tanulmányok

DEMETER ZSUZSA, Gyöngyösi István műveinek kiadástörténete.....	3
DEMÉNY PIROSKA, Természetélmény és díszítő indázás Bánffy Miklós írásművészetében	27
BÁLINT EMESE, A kódválasztás mintái szórványkörnyezetben.....	43

Kisebb közlemények

SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD, Allúzió és ironia József Attila költészetében.....	75
JÁNOS-SZATMÁRI ILDIKÓ, A drámagyűjtemény mint viselkedési kézikönyv.....	87
VOGEL ZSUZSA, Faludi Ferenc (olvasó)közönsége.....	95
SZABÓ ZOLTÁN, A szó alkalmazott stilisztikai megközelítésben.....	107
E. BARTFAI LÁSZLÓ–KICSI SÁNDOR ANDRÁS, A tulajdonnév lokalista szemlélete.....	115

Adattár

GAAL GYÖRGY, Kristóf György irodalmi levelezése (II.)	121
JANITSEK JENŐ, A Kolozs megyei Várfalva és Aranyosrákos helynevei	133
HINTS MIKLÓS, A Kolozs megyei Csegez, Bágyon és Sinfalva helynevei	140

Szemle

KISS ANDRÁS, Más források – más értelmezések (<i>Murádin Jenő</i>)	147
KESZEG VILMOS, Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok (<i>Balázs Lajos</i>).....	149
A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA (szerk.), Tanulmányok a magyar egyházi nyelv történetköréből (<i>T. Szabó Csilla</i>)	153
BEDNANICS GÁBOR–BENCI LÁSZLÓ–KULCSÁR-SZABÓ ERNŐ–SZEGEDY- MASZÁK MIHÁLY (szerk.), Hang és szöveg – Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben (<i>Szilveszter László Szilárd</i>)	157
PÉNTÉK JÁNOS, Népi nevek, népi hagyományok (<i>Murádin László</i>)	160
MAGDALENA VULPE, Opera lingvistica I. (<i>Rodica Orza</i>)	164
CS. NAGY LAJOS, Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján (<i>Murádin László</i>).....	166

SUMAR

Studii

ZSUZSA DEMETER, Istoricul editării operelor lui István Gyöngyösi.....	3
PIROSKA DEMÉNY, Prezența ipotetică a trăsăturilor stilului „art nouveau“ în opera scriitorului Miklós Bánffy.....	27
EMESE BÁLINT, Factorii alegerii codului lingvistic în diasporă.....	43

Articole

LÁSZLÓ SZILÁRD SZILVESZTER, Aluzie și ironie în lirica lui Attila József.....	75
ILDIKÓ JÁNOS-SZATMÁRI, Antologie de drame ca tratat de conduită.....	87
ZSUZSA VOGEL, Publicul cititor al scriitorului Ferenc Faludi	95
ZOLTÁN SZABÓ, Cuvântul din perspectiva stilisticii aplicate.....	107
LÁSZLÓ E. BARTFAI – SÁNDOR ANDRÁS KICSI, Concepția localistă a numelor proprii	115

Materiale și documente

GYÖRGY GAAL, Corespondența literară a lui György Kristóf (II.)	121
JENŐ JANITSEK, Toponime din Moldovenești și Vălenii de Arieș (jud. Cluj)	133
MIKLÓS HINTS, Toponime din Pietroasa, Bădeni și Cornești (jud. Cluj).....	140

Recenzii

ANDRÁS KISS, Más források – más értelmezések (Alte surse – alte interpretări) (<i>Jenő Murádin</i>).....	147
VILMOS KESZEG, Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok (Poezia populară din Valea Arieșului. Texte populare, contexte) (<i>Lajos Balázs</i>)	149
FERENC A. MOLNÁR – ILONA M. NAGY (ed.), Tanulmányok a magyar egyházi nyelv történetéből (Studii despre istoria limbii bisericești) (<i>Csilla T. Szabó</i>)	153
GÁBOR BEDNANICS – LÁSZLÓ BENCI – ERNŐ KULCSÁR-SZABÓ – MIHÁLY SZEGEDY-MASZÁK (red.), Hang és szöveg – Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben (Sunetul și textul – Problemele istoriei poeziei în modernitatea liricii) (<i>László Szilárd Szilveszter</i>)	157
JÁNOS PÉNTEK, Népi nevek, népi hagyományok (Nume populare, tradiții populare) (<i>László Murádin</i>)	160
MAGDALENA VULPE, Opera lingvistica I. dialectal, popular, vorbit (<i>Rodica Orza</i>)	164
LAJOS CS. NAGY, Lexikologiai vizsgálatok Medvesalján (Cercetări lexicologice în Medvesalja, Slovacia) (<i>László Murádin</i>)	166

TANULMÁNYOK

GYÖNGYÖSI ISTVÁN MŰVEINEK KIADÁSTÖRTÉNETE

A kassai nyomda 1664-ben nyomtatja ki Gyöngyösi István első művét, a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*-t, 1998-ban a Balassi Kiadó Gyöngyösi-sorozatát indít útjára, melynek – eddigi – utolsó kiadása 2005-ben jelenik meg. A két kiadás közötti háromszáznegyven évben a történelmi Magyarország különböző tájegységein nagyszámú Gyöngyösi-szöveg látott napvilágot. A kiadások számos szövegváltozatot eredményeztek. Elsősorban a Gyöngyösinek tulajdonított szövegek kiadásainak sokasága (11 mű), valamint a tér- és időbeli korpusz nagysága teszi indokolttá a kiadástörténeti kronológia fölvázolását. Másodsorban az egyes művek kiadásai kapcsán számos – tisztázatlan – kérdéssel szembesülünk: hol, mikor és ki nyomtatta a Gyöngyösi-szövegeket, milyen szövegkiadás, esetleg kézirat alapján kerül sajtó alá az adott mű stb. E tanulmányban az 1664–2004. közötti időszak Gyöngyösi-kiadásainak számbavételére,¹ valamint az egyes kiadások körüli kérdések – részbeni – tisztázására vállalkozunk.

A kiadástörténeti vázlat egyben Gyöngyösi népszerűségére is számszerű választ kínál. Arany János kiváló tanulmánya óta² irodalomtörténeti közhely, hogy a XVIII. század fedezi fel a barokk költőelőd nagyságát, és a XIX. század

¹ A kiadástörténeti vázlat nem szolgálhat természetesen egy abszolút számmal: a Gyöngyösi-kiadások között akadnak olyanok, amelyeknek feltételezett megjelenéseiről tudunk (ha tudunk), de példányok nem állnak rendelkezésünkre. Főként a XVII–XVIII. századi Gyöngyösi-kiadások kapcsán szembesülhetünk a fentebbi problémával: nem egy esetben csak levelezésekből szerezhettünk tudomást a megjelent Gyöngyösi-műről. A XVII–XVIII. századra vonatkozó adatokat az alábbi bibliográfiák alapján gyűjtöttem össze: *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601–1635*. Borsos Gedeon, Hervay Ferenc és Holl Béla. Bp., 1983. *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655*. Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit, Bp., 2000; Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár I–III*. (Bp., 1879, 1885, 1896–1898), illetve Petrik Géza, *Magyarország bibliographiaja (1712–1860) I–IV*. (Bp., 1888–1892); Szabó Károly – Hellebrandt Árpád, *Régi magyar könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások 1–5*. Szerk. Dörnyei Sándor. Budapest 1990–1996. Az egyes kiadások kapcsán mérvadónak tekintettem Badics Ferenc kiadástörténeti vázlatát is (Badics Ferenc, *Gyöngyösi István Összes költeményei I–IV*. MTA Könyvkiadó Hivatala. Bp., 1914–1937.). A dolgozatban megemlítjük a Badics által felsorakoztatott kiadások közül azokat is, amelyek nem szerepelnek a fentebb említett bibliográfiákban. Az összesített adatbázis elkészítésekor azonban ezeket a kiadásokat nem vesszük figyelembe.

² Arany János, *Gyöngyösi István*. Koszorú. 1863. 529–34; 553–9.

feleli el Zrínyi piedesztálra emelésével. A felfedezés és elfeledés folyamatának megvilágítása indokoltá teszi a kiadástörténet strukturálását. A Gyöngyösi-biográfia, valamint az ún. mérföldkönek számító kiadások³ alapján öt nagyobb korszakot különíthetünk el a Gyöngyösi-kiadások történetében.

Az első korszak a szerzői biográfiának (1629–1704) van alárendelve, ezen belül – mint az első és utolsó mű megjelenésének időpontjai – az 1664–1702 intervallum az irányadó. 1796-ban jelenik meg Dugonics Andrásnak a kétkötetes Gyöngyösi-válogatása, mely a Gyöngyösi-életmű rendszerezésében – célja szerint is – mérföldkönek számít. Figyelembe véve a könyv- és nyomdászattörténeti szakirodalom által elfogadott korszakolást – az 1800-ig terjedő időszakot mint a régi könyv korszakát⁴ – Gyöngyösi kiadástörténetének első két szakasza egységes szempontok alapján vizsgálható: nyomdahelyek és nyomdászok szerint.

A harmadik intervallum 1797-től Toldy – szintén kétkötetes – válogatásáig terjed (1864/65), míg a negyedik a Badics-kiadás kezdetéig tartó (első kötete 1905) időszakot öleli fel.⁵ A két korszakhatár a Gyöngyösivel szemben kialakított olvasói és irodalomtörténeti állásfoglalást is fémjelzik: Toldy válogatása által körvonalazódni látszik Gyöngyösinek az irodalomtörténeti kánonban kijelölt helye, Badics rekonstruktív szövegközlései – azáltal, hogy *editio princeps*-ek alapján jelenteti meg az újabb és újabb Gyöngyösi-szövegeket – átértelmezik a Toldy által behatárolt Gyöngyösi-képet. A harmadik és a negyedik korszak kiadásai a funkcionális irodalomszemlélet jegyében vizsgálhatók, irányadónak a sajtó alá rendező nevét, valamint a könyvsorozatok vizsgálatát tekintjük. Az utolsó kiadástörténeti szakaszt a két nagymérvű szövegkiadás (Badicstól a Balassi Kiadó által megjelentetett kiadásokig) közötti szövegkiadásokat tartalmazza.

³ Mérföldkönek számítanak az olyan kiadások, amelyek, nézetünk szerint, fordulatot hoztak a Gyöngyösi-filológiában. Dugonics Gyöngyösi halála után majdnem száz évvel megkísérli összegyűjteni a szerző életművét, a vitás művek esetében megállapítani a szerzőséget. Toldy Gyöngyösi-kiadása nagymértékben befolyásolta a Gyöngyösi-kánon alakulását. Harmadikként és legfontosabbként említjük Badics Ferenc szövegközléseit: 1704. óta ő az első, aki *editio princeps* alapján jelenteti meg a *Murányi Vénust*, illetve aki felkutatja a Gyöngyösi-szövegek eredeti kiadásait, kéziratait.

⁴ V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800* című könyvében a fentebbi korszakhatárról írja: „A magyarországi nyomdászat és könyvkiadás területileg magában foglalja a történelmi Magyarországon működő nyomdák, kiadók és könyvkereskedők tevékenységét, a tárgyalandó korszakot pedig a régi könyv fogalma határozza meg, amelynek kezdési időpontja Magyarország esetében 1473, záró éve pedig az Európára érvényes nemzetközi gyakorlatnak megfelelően 1800: a könyvnyomtatás kézi és gépi korszakának választóvonalá.”, Balassi Kiadó. Bp., 1999, 11.

⁵ Badics négykötetes Gyöngyösi-kiadásának első kötete 1914-ben jelenik meg. Hogy a kiadástörténet ötödik szakaszát ennek ellenére 1905-től számítjuk, annak oka, hogy 1905-ben jelenik meg az első Badics által sajtó alá rendezett Gyöngyösi-mű. A négykötetes Gyöngyösi-összes az 1905-től megjelenő Gyöngyösi-kiadásoknak az összegyűjtött formában való újraközlése.

Figyelembe véve Gyöngyösi XVIII. századi népszerűségét, a Gyöngyösi-művek kiadásainak nagy számát – közel hatvan kiadása jelenik meg a század folyamán – dolgozatunkban csak a kiadástörténet első periódusának kiadásairól szólunk részletesen. A Gyöngyösi-művek kiadásainak napjainkig terjedő bemutatására egy későbbi tanulmányban vállalkozunk. A jelen dolgozatban nem tárgyalt kiadástörténeti szakaszok Gyöngyösi-kiadásait a dolgozat függelékében közöljük.

A kiadástörténet első szakasza

Gyöngyösi kora nem tartozik a magyar nyomdászat és könyvkiadás legfelhőtlenebb évtizedei közé. S bár szerzőnket élettére, politikai pályája ahhoz a királyi Magyarországhoz kötötte, ahol – a hódoltsági területekhez viszonyítva⁶ – virágzó nyomdavállalkozások jöhettek létre, műveinek kinyomtatásával vagy megvárja a történelmi viszonyok viszonylagos stabilizálódását,⁷ vagy kéziratban hagyja őket, végleg lemondva kiadásukról. Műveinek kiadása ugyanakkor az esetek többségében nem csak a szerzőtől függött: gróf Koháry István szívesen vállalta a *Rózsakoszorú* kiadásának költségeit, de a szintén neki ajánlott *Csalárd Cupido* megjelenését már nem volt hajlandó támogatni. A Gyöngyösinek tulajdonított tizenegy mű közül mindössze ötnek a kiadására tud mecénást szerezni, kéziratban maradt művei a XVIII–XIX. század folyamán jelennek meg.

A címben is jelzett biográfia a kiadástörténeti korszakolás mellett behatárolja a művek megjelenésének helyét is. Az 1702-es kiadás kivételével Gyöngyösi életteréhez közel jelennek meg: Felvidék két városában, Kassán és Lőcsén.⁸

A már említett 1664-es kassai kiadáson kívül további négy művét rendező sajtó alá Gyöngyösi: majdnem harminc év szünet után Lőcsén jelenteti meg műveit, 10 év alatt négy szövegét adva ki. 1690-ben jelenik meg a *Rózsakoszorú*, 1693-ban a *Porából megéledett Főnix* kétszer, 1695-ben a *Palinódia* és 1700-ban az *Új életre hozott Chariclia*.⁹ Valószínűleg nincs tudomása a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* 1702-es kolozsvári kiadásáról.

⁶ A Mohács utáni, három részre szakadt országban a hódoltsági területen egyetlen nyomda sem működik a XVI. és a XVII. században.

⁷ Ha feltételezzük, hogy a történelem eseményei befolyásolták a politikai szerepet is felvállaló költőnek a szövegkiadásait, támpontul Buda felszabadítása szolgálhat (1686). A *Murányi Vénus* 1664-es kiadását leszámítva 1690-től folyamatosan jelenteti meg műveit egészen 1700-ig, s feltehetően a Rákóczi-szabadságharc is befolyásolja e gyorsütemű kiadássorozat megszakadását.

⁸ A királyi Magyarországhoz tartozó Felső-Magyarországon a lőcsei és kassai nyomdán kívül további hét nyomda működik a századfordulón.

⁹ A Gyöngyösi-művek címeit egységesen írom, követve a Balassi Kiadó által megjelentetett Gyöngyösi-sorozatot. Az eredeti címetek, főként terjedelmi korlátok miatt, lapalji jegyzetben közlöm.

Murányi Vénus a kassai nyomdában

A Gyöngyösi életében sajtó alá rendezett hét kötet nem mondható túl soknak, ha összevetjük az 1664–1704. között megjelent magyar nyelvű könyvek számával. Összességében 822 magyar nyelvű kiadvány jelenik meg a jelzett időszakban, beleszámítva a külföldi nyomdahelyeket is. A fentebbi szám alig változik, ha csak a történelmi Magyarország területén megjelent magyar nyelvű könyvek számát vesszük figyelembe: 770 magyar nyelvű könyvről tudunk ebből az időből.

Hasonló eredményre jutunk, ha nyomdahelyek alapján vizsgáljuk a megjelent Gyöngyösi-művek és az össztermés arányát: a nyomdahelyek közül Kolozsváron (187) és Lőcsén (186) jelenik meg a legtöbb kiadvány. Kassán mindössze 47 magyar nyelvű könyv megjelenéséről tudunk. A kolozsvári és lőcsei nyomdahelyeket – a kiadványok számának tekintetében – Nagyszombat és Debrecen követi 109, illetve 93 kiadvánnyal.

Csökkenni látszik azonban a különbség, ha a Gyöngyösi-művek megjelenési évére szűkítjük a magyar nyelvű kiadványok számát: 1664-ben 13 magyar nyelvű nyomtatvány jelenik meg, ebből kettő Kassán. Az egyik a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*,¹⁰ a másik Czeglédi István műve.¹¹ A nyomdász neve egyiken sincs feltüntetve. S bár Kassa a XVII. század folyamán szabad királyi városként és Felső-Magyarország központjaként jelentős kereskedelmi és könyvnyomtatási központ,¹² nyomdája a jelzett periódusban meglehetősen szórványosan működik, mindössze tizenöt évben jelentet meg magyar nyelvű kiadványokat, ezek száma azonban nem haladja meg az évenkénti öt kiadványt.

Bár a *Murányi Vénus* kassai nyomdája mindössze a város nevét és a nyomtatás évét tünteti fel, nyomdászattörténeti kutatásokból¹³ tudjuk, 1657–1663. között a lőcsei Brewer-nyomdától önállósuló, dán származású Severini Márk működteti a nyomdát. Halála után, 1664-től özvegye Susana Severini mindössze egy évig vállalja a nyomda igazgatását, mely 1665-től Türsch Dávid János birtokába kerül.¹⁴ Türsch feltehetően 1663-ban is a nyomdában

¹⁰ A mű kiadványon megjelenő pontos címe: *Márssal Társolkodó Murányi Vénus. Avagy annak emlékezete. Miképpen az Méltóságos Groff Hadádi Wesseleni Ferencz, Magyar Ország Palatinussa akkor Füleki fő Kapitány, az Tékéntetes, és Nagyságos Groff Rima-Szécsi, Szecsi Maria Aszszonyal, jöevendoe-beli hazasságokrul való titkos vegezése által csudálatos képen meg-vette az hires Mvrany varat. Iratot ugyan az oe Nágok. Komornikja GYOeNGOESSI ISTVÁN által. Nyomatták Kassan, 1664 Esztendoeben.*

¹¹ *Idoes Noe becsueletit oltalmazó Japhetke*(...) Neve a' Gyermekeknek Cegledi Palko, Idoes Cegledi Istvannak egygyetlen egy Kedves Fia. H. és év n.

¹² A Lengyelországgal való kereskedés irányításában jelentős szerepet felvállaló Kassán alapítja 1613-ban Fischer János a XVII. század első nyomdáját.

¹³ V. Ecsedy Judit *i.m.* 90.

¹⁴ Türsch – elődjéhez hasonlóan – nem igazgatja sokáig a nyomdát. Halála után (1668) 1669 végéig özvegye vezeti a nyomdát, majd azt svéd szármású tipográfusnak, Eric Erichsonnak adja el.

tevékenykedik, neve már a Severini életében megjelentetett kassai nyomtatványokon is megjelenik.

A kassai nyomda 1664-ben a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* mellett egy latin nyelvű kiadással is jelentkezik, címlapján olvasható a nyomdász neve is: Susanne Severini.¹⁵ Több mint bizonyos tehát, hogy a 86 számozatlan levélből álló *Márssal társolkodó Murányi Vénust* Susana Severini idejében nyomtatták Széchy Mária és Wesselényi Ferenc költségén, mindössze néhány száz példányban.¹⁶

A Széchy Mária és Wesselényi Ferenc történetét megéneklő négyrétű kassai kiadás egy ajánlást és egy négyoldalas ajánlólevelet tartalmaz, melynek keltezése 1664. Boldogasszony Hava, 27. nap. A keltezés a későbbi kiadványok egy részén is megjelenik, de az 1664-es kiadás teljes szövegével csak a XX. századi Badics-kiadásban találkozhatnak újra az olvasók. Ennek oka egyrészt a műnek a XVII–XVIII. századi népszerűsége: az 1664-es kiadást már a XVIII. század második felében is csak néhány olvasónak van szerencséje ismerni (Ráday, Kovásznai, Verseghy, Batsányi említik). Másrészt az igen korán – az első 1702-ben – megjelenő jobbítások sorozatosan egy „hibás”, avagy Badics szóhasználatával élve „hamisított” *Murányi Vénus*-t adnak az olvasók kezébe.

A hamisító: Tsétsi Zakariás (*Márssal társolkodó Murányi Vénus*, 1702)

Kolozsvár városának nyomdászattörténeti fontosságát, úgy véljük, nem kell külön hangsúlyozni. A kassai és lőcsei nyomdát leszámítva, melyek feltehetően a szerző közbenjárására adták ki az újabb és újabb Gyöngyösi-műveket, Kolozsvár az egyetlen olyan város, amelynek nyomdája felvállalja ekkor a Gömör vármegyei alispán *Márssal társolkodó Murányi Vénus*-ának¹⁷ – vagy bármely más Gyöngyösi-műnek – a kinyomtatását.

A nyomtatás évében, 1702-ben, Kolozsvárott három nyomda is működik,¹⁸ nem meglepő tehát, hogy az 1702-ben Magyarország területén megjelenő huszonnégy magyar nyelvű kiadvány közül tíz kolozsvári nyomdából kerül ki.

¹⁵ Sinapvs (Daniel). Deo Sacundante! Sertvm deceprtum, ex horti Theologici Areolis IV. omnibus, quod veritatis studiosis odorandum & expendendum grata manu porrigunt ad Anni M.DC.LXIV. (...) Cassovié Typis, Susanné Severini.

¹⁶ Badics Ferenc, *Gyöngyösi István összes költeményei I.* MTA Könyvkiadó Hivatala. Bp., 1914. 463. (RMKT)

¹⁷ A mű címe „*Marsal tarsalkodo Muranyi Venus. Avagy Annak Emlekezete: Miképpen a' Méltosagos Groff Hadadi Veselenyi Ferencz Magyar Ország Palatinussa, akkor Füleki Fő Kapitány, a' Tekéntetes és Nags Groff Rimai Szetsi Maria Asszonnyal, jövendőbéli házasságokról való titkos végezése által tsudalatos-képpen megvotte a' Hires Muranyi Varat. Mellyet irt vólt ugyan ő nNagyságok Komornikja Gyöngyösi Istvan Magyar Verseken szerezvén. Mostan pedig újabb meg-jobbitásával a' Verseknék kibotsattatott Kolozsvaratt. Nyomtattatott MDCII. Esztendőben*”

¹⁸ „Az egyik a kolozsvári református egyházé, amelyet néhány száz forinton vásároltak valahol, s amelynek fölügyeletét Sárpataki Mihály lelkészre bízták; másik az unitárius egyházé, amelynek

A kolozsvári unitárius nyomda első kiadványa 1697-ben, az utolsó 1703-ban jelenik meg. A korabeli kiadványaikon Liskai Mihály, Helczdörffer Mihály és Kmita (Lengyel) Andrásné¹⁹ neve szerepel, aki feltehetően a kiadások költségeit vállalta.

A református egyházközség nyomdáját 1702 márciusában bekövetkezett haláláig vezeti Tótfalusi Kis Miklós.²⁰ Nyomdájában Telegdi mellett Miskolczi Csulyak Ferenc, Fekete Jakab, és az unitárius nyomda vezetését később elvállaló Heltzdörffer Mihály dolgozik, nevük megjelenik a korabeli kiadványokon.

Az 55 számozatlan levéből álló kolozsvári kiadásban szerepel egy Gyöngyösit dicsőítő vers is, melynek akrosztichonjából kiolvasható a kiadónak és „jobbítónak”, Tsétsi Zakariásnak a neve.²¹ A Tsétsi jobbításának eredményeként kiadott szöveg 46 szakaszt kihagy az eredeti kiadásból, ugyanakkor a Gyöngyösihez és a téma szellemiségéhez jobban illő, pajzánabb strófékkal pótolja a kihagyott részt.

Feltehetően Gyöngyösinek nincs tudomása arról, hogy a messzi Kolozsváron újra megjelentetik első kiadott művét, bajos lenne ugyanis elképzelni, hogy hozzájárult volna az erősen megromlott, szétírt szöveg közléséhez. Tsétsi, Badics feltételezése szerint,²² nem az eredeti kiadás alapján nyomtatta, avagy a kiadó szavaival élve „jobbította” meg a *Murányi Vénust*, hanem egy szétírt kéziratot használt munkája során. A Tsétsi által használt forrást nem ismerjük, a *Murányi Vénus*-nak egyetlen kézírata sem maradt fenn.

Badics az 1702-es, valamint az utána következő kilenc kiadást „hamisított”²³ kiadásoknak nevezi, és mindössze tizenkét kiadást ismer el „igaziként”: azokat, amelyek az általa megjelentetett kiadásokon alapulnak, tehát az összes XX. századi *Murány*-kiadást (a Badics-kiadásaival együtt 12 kiadást jelent), és természetesen az 1664-es, eredeti kiadást. Badics azonban nem tudta, hogy az általa ismert tíz hamisított kiadáson kívül a mű további hét alkalommal

1697 körül Liskai Mihály uram, majd Lengyel András, s már 1699-től kezdve ennek az özvegye állott az élén; harmadik a világhírű Tótfalusi Kis Miklósé. Halálakor a kezében egyesítve volt három nyomda külön vált. A sajátját Telegdi Pap Sámuel vette bérbe, a református kollégium és a kolozsvári református egyházközség nyomdái pedig a kollégium könyvtárába kerültek, s a működésük sokáig szünetelt.” Novák László, *A nyomdászat története*. IV. könyv, XVIII. század. Világosság Kny. Bp., 1928.

¹⁹ Dálnoki Benkő Márton. Lucius Annás Florusnak, A’ Romai viselt dolgokról írott negy könyve (...). Kolozsvaratt, Lengyel Andrasnenal, Helczdörffer Mihály által. Anno 1702.

²⁰ Mint tudjuk, Hollandiából való hazatérte után a kolozsvári nyomdákat 1694-től Misztótfalusi bérlő és vezeti.

²¹ Az utókor nem volt hálás Tsétsinek a jobbításokért: Kovásznai Sándor „sületlen elméjűnek” nevezi Rádaynak küldött levelében, Verseghy Ferenc pedig a jobbító munkáját „szentségtörésnek” és „méregforrasztó kábaságnak” titulálja. Verseghy, *Mi a poézis?* Pest, 1793.

²² Badics Ferenc *i.m.* I. 464.

²³ Badics *i.m.* I. 464.

„hamisítva” jelenik meg: számításaink szerint ugyanis 1664–2005. között a *Murányi Vénus*-t összesen harmincszor rendezik sajtó alá.

Mindenesetre igen figyelemre méltó tényező, hogy bár az 1664-es és 1702-es kiadás közti különbségre a XVIII. század folyamán többek közt Verseghy, Ráday és Kovásznai is felhívja a figyelmet,²⁴ sőt a kétkötetes Gyöngyösi-kiadást sajtó alá rendező Dugonicsnak is tudomása van a különbségekről, 1796-ban mégis az 1702-es kiadás alapján jelenik meg Gyöngyösi szövege, és 1904-ig az 1702-es szöveg utánnyomásában ismerhetik meg az olvasók a *Murányi Vénus*-t. A XIX. századi Gyöngyösi-bírálatok a legnépszerűbb Gyöngyösi-kiadványként ismert *Murányi Vénus*-ban elsősorban kevésbé szalonképes nyelvezetét és terjengősségét kifogásolják, bár nem vonják meg a dicsérő szavakat sem a magyar Ovidiustól. Kérdés azonban, hogy amennyiben az 1664-es kiadás kerül körforgásba, hogyan alakult volna Gyöngyösi recepciótörténete, hiszen a XVIII., valamint a XIX. századi kiadástörténeti összegzés a *Murányi Vénus* töretlen népszerűségét mutatják.

A lőcsei Brewer-nyomda Gyöngyösi-kiadásai

Tsétsi „jobbítása” után térjünk vissza az 1690-es évek Felső-Magyarországnak nyomdáihoz. Gyöngyösi ugyanis az 1664-es kiadása után majd harminc évet vár további műveinek megjelentetésével. A hosszas hallgatásnak többféle oka lehet. Magyarázható egyrészt a viharos politikai eseményekkel, az 1666–1671 között lezajló Wesselényi-összeesküvés alatt maga is gyanúba keveredik. Másrészt – Badics feltételezését követve²⁵ – műveinek kéziratai nem voltak ismeretlenek a szűk pátriája számára, így nem gondolt kiadásukra, illetve a kiadandó munkákra nem talált olyan patrónust, aki felvállalta volna a kiadás költségeit. Az 1690-es évben már 61 éves Gyöngyösi – Badics szerint – feltehetően környezete hatására kezdte meg kéziratot műveinek összegyűjtését és sajtó alá rendezését.

Ezúttal a lőcsei Brewer-nyomdát keresi fel, és haláláig négy művét adja ki a jó nevű nyomdászcsaládnál. 1690-ben megjelenteti a *Rózsakoszorú*-t,²⁶ 1693-

²⁴ Erről először Kovásznai Sándornak egy Rádayhoz küldött levelében olvashatunk. (A Kovásznai-levelek a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday levéltárában találhatóak. A fentebb idézet levele 1790. január 10-én kelt), de említi Verseghy is *Mi a poézis?* című 1793-as munkájában.

²⁵ Badics i.m., II. 364.

²⁶ „ROSA/ KOSZORU, / az mellyet / Az tsetté lett ige JESUS CHRISTUSNAK / és az ő édes Anyjának, a' szeplőtelen Szűz / MARIÁNAK, őt rendbéli kiváltképpen való / Örömenek, Keserűségének és Dütsőségének feír / és piros Rosáibúl kötött / és az / MELTÓSÁGOS GRÓFF / KOHARI ISTVÁN / URNAK csábrág és Szitnya Várai' Örökös Urának, az / Fölséges Első LEOPOLD Császár és koronás / Király Urunk' ő fölsége Komornikjának, taná- / tsának, Mezei Ezeres Kapitányának, és a' Du- / nán innét lévő Vég-házi Vice-generálissának, / régi nagy jó Urának Uj Esztendőbeli aján-/ dékul ajánlott / Nemes Gömör Vármegye Vice-Ispánnya / GYÖNGYÖSI ISTVÁN. / Nyomtatott Lőtsén 1690. Eszt.”

ban a *Porábúl megéledett Phoenix*²⁷ című művét kétszer. Két évvel később, 1695-ben jelenik meg a *Palinódia*.²⁸ A Gyöngyösi által megjelentetett utolsó kiadás 1700-ból származik, ekkor jelenik meg az *Új életre hozott Chariclia*²⁹

A magyar nyelvű könyvek számát tekintve 1690-ben a történelmi Magyarország területén összesen huszonegy mű jelenik meg, ebből nyolc a lőcsei nyomda kiadása. 1693-ban húsz magyar nyelvű kiadványról tudunk, szintén nyolc jelenik meg Lőcsén (ebből kettő Gyöngyösi *Porábúl megéledett Főnix* című műve), 1695-ben a tizenkilenc magyar nyelvű kiadványból mindössze csak négy nyomtatott Lőcsén, 1700-ban a huszonnyolc nyomtatványból szintén csak négyen van feltüntetve Lőcse neve.

A lőcsei nyomda egyévi termése a jelzett periódusban 1–10. kiadvány között mozog. S bár minden évben megjelentet minimum egy kiadványt, az adatok tanúsága szerint az 1680-as évek közepétől jelentkezik – évente – három vagy annál több kiadással. Ennek függvényében a jelzett években megjelentetett könyvek száma nem engedhet meg – akár az egyes nyomdahelyekre vonatkozóan sem – egyértelmű következtetéseket. A Lőcsén nyomtatott művek számából ellenben kitűnik, hogy a Gyöngyösi-művek kiadása nyereséges vállalkozásnak bizonyulhatott, ha a lőcsei nyomdász. az évi nyolc, illetve négy kiadása közé Gyöngyösi műveinek – akár évente kétszeri – megjelentetését is vállalta.

Tudjuk, hogy a könyvkereskedő Brewer Lőrinc 1624-ben nyitotta meg és mintegy negyven évig vezette nyomdáját Lőcsén, 1664-ben bekövetkezett haláláig. 1665–1699. között, tehát a *Rózsakoszorú* (1690) és a *Palinódia* (1695) megjelenése idején már Brewer Lőrinc fiainak, Brewer Sámuelnek és Brewer Jánosnak az irányításával működik a nyomda egészen 1699-ig, bár a nyomtatványok impresszumain Brewer János névvel nem találkozunk. Brewer

²⁷ *Porábúl megéledett Phoenix*, Avagy A' Néhai Gyeroe Monostori Kemény Janos Erdéli Fejedelemnek Lonyai Anna Aszszonnyal lévoe házasságának, Tatár Országi rabságának, az Toeroek ellen viselt Hadi dolgainak, és végre, Hazája mellett Vitézuel le-tett életének, halála után is éloe emlékezete, Az Mellyet a' Magyar Versekben gyoenyoerkoedoeknek kedvekért ugyan magyar Versekkel ennek eloette egynehány Esztendoevel irt vólt, és el-rongyollott elsoe írásinak toeredékibuel most ujab le írással kisebb rendben vett Nemes Goemoer Varmegye Vice-Ispanya GYOENGYOESI ISTVÁN. Loetsén, Brewer Samuel által 1693. Esztend. Ajánlva: «Also Torjai Apor István ... Czik, Gyoergyoe, és Kászon Székek Foe-Király Birájának, és az Erdéli Harmintz-Adóknak Foe Administratoranak» ... «Koelt Kasznahorka Varallyán Szent Iván Havának XX. napján 1693. Esztendoeben.»

²⁸ *PALINODIA Prosopopoeia Hungariae. Az az: Maga gyamoltalanságát kesergoe, és abban a' Kardos-Griffnek szárnya alá folyamodo Nympha, A' mellyel Magyar-Ország, mostani allapottyát példázza.* Loecsen, 1695. Esztendoeben.

²⁹ *Új életre hozott Chariclia, Avagy A' Chariclia ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó historiájának némelly régi versek rongyábúl, és azoknak sok fogyatkozásibúl újabb, és jobb rendben vétele. A' Mellyet A' verseket oeroemest olvasó némelly jó Urai kívánságára, és kedvéért beteges állapattyában nem kis munkával vitt végben GYOENGYOESI ISTVAN. Loetsen, Nyomtatott Brever Samuel oezvegye betoeivel. 1700. Esztendoeben.* Ajánlva Szentkirályi András Péternek, Krasznahorka vára örökös urának, Gömör vármegye főispánjának, Csetneki házamnál 10. Jan. A. 1700.

Sámuel halála után a nyomda vezetése Brewer özvegyére hárul: az 1700-ban megjelenő *Új életre hozatott Chariclia* tanúsága szerint az özvegy Brewer Zsófia fenntartja a nyomda addigi nevét – Brewer Sámuel nyomdájaként jelölve meg a kiadás helyét. A lőcsei nyomdát mindössze hat évig, 1705-ig vezeti Brewer özvegye, utána fia, Brewer János a nyomda tulajdonosa: kiadványainak címlapján, saját neve helyett, a „Brewer Sámuel örökesei” nyomdanevet használja.

A Lőcsén megjelent Gyöngyösi-kiadások közül az 1693-ban megjelent *Porábúl megéledett Főnix*, illetve az 1700-ban megjelent *Új életre hozatott Chariclia* művek impresszumában fellelhető a nyomdász neve is: Brewer Sámuel nyomdája. A *Rózsakoszorú* és a *Palinódia* nyomdászára csak következtetni tudunk. Az 1695-ös lőcsei kiadványokon Brewer Sámuel³⁰ neve szerepel, és nem tudunk arról, hogy Lőcsén ekkor más nyomdász is működött volna. Az 1690–1700. között megjelent kiadványok adatai szerint is a városban csak a Brewer család működtet nyomdát.

Porábúl megéledett Főnix

Természetesen a nyomdász személyének kiléténel sokkal izgalmasabb problémákat vet fel a *Porábúl megéledett Főnix* 1693-as kétszeri kiadása. A Gyöngyösi-filológia ugyanis – a *Murányi Vénus* „javított” kiadásához hasonlóan – bár tudott a mű kétszeri megjelenéséről, folyamatosan „elfelejtett” utána járni a kiadásoknak. A kétszeres *Főnix*-kiadást Ráday, majd Kovásznai Sándor említi, utóbbi a *Főnix*-hez írt *Előbeszédében*.³¹ Ráday elküldi a *Porábúl megéledett Főnix* eredeti kiadását a Gyöngyösi-válogatást felvállaló Kovásznainak, aki meglepve tapasztalja, hogy a Rádaytól kapott példány – melybe Ráday beírja a két kiadás közti különbségeket – nem azonos az általa birtokolt, szintén 1693-as példánnyal. Feltehetően még nagyobb lett volna a meglepetése, ha a mű kéziratához is hozzájuthatott volna: a kéziratok ugyanis nem egyeznek az első edícióval. Badics kutatásaiból tudjuk, a műnek két egykorú és egy XVIII. századi kézírata is létezik.³² Bár egyik kézirat sem autográf, a

³⁰ *Kalendariom (Uj és O), Kit Christus Ur: szueletése után való* 1695. Esztendoere irta NEUBARTH JANOS (...) Koelt Loetsen, Brewer Samuel által. Luther (Martin), *Enchiridion, Der kleine Catechismus Feur die gemeine Pfarherrn und Prediger, D. MART: LUTHER, (...)* bey Samuel Brewern. 1695.

³¹ A *Porábúl megéledett Főnix* kiadásairól írja: „Ezen Ráday úrtól küldött könyvön kívül volt még kezemnél két lőcsei nyomtatás, az egyik ugyanazon 1693-béli (mert 1693-ban kétszer jött ki Lőcsén ez a munka némely különbségekkel:) a másik 1713-béli edíció, mely megegyezik az 1693-béli egyik nyomtatással.” *Porábúl megéledett Phoenix, avagy...Kemény János ...emlékezete ...Mostan pedig a lőcsei régibb nyomtatások szerint megjobbítva és bőv Magyarázó Jegyzésekkel megvilágosítva újonnan kibotsátatott... Ms. TKt. 681/c. a–1. előljáró beszéd.*

³² A XVII. századi kéziratokat a Gosztonyi- és a Nyitrai-kódex őrizte meg. Az elsőt feltehetően maga Gosztonyi másolta, aki Gyöngyösitől kapja kézhez a kéziratokat lemásolás végett. A nyitrai kézitról első ízben Dugonics tesz említést, aki Gyöngyösi-kiadványában a nyitrai piaristák

XVII. századi kéziratok a mű megjelenése előtt születtek, és tartalmazzak – a XVIII. századi is – olyan részeket, amelyek hiányoznak az első kiadásból.³³

A II. Rákóczi György 1657-es lengyelországi hadjáratát, valamint az 1662-es nagyszőlősi csatát megéneklő műből a III. könyv IV. részének 64. szakaszát követő 31 szakasza (mintegy 120 sor) hiányzik. Dugonics az első, aki a nyitrai kézirat alapján jelenteti meg Gyöngyösi-kiadását, az addigi XVIII. századi *Főnix*-kiadások hiányosan jelennek meg. A kihagyott rész Gyöngyösi – osztrákot és magyar nemest egyaránt sújtó – politikai bírálatát tartalmazza. Badics feltételezése szerint 1693-ban már kevésbé volt időszerű a politikai bírálat ilyen formájú megfogalmazása, és ezzel indokolható Gyöngyösi öncenzúrája.³⁴

Badicsal ellentétben Jankovics József – bár nem zárja ki a Badics által feltételezett politikai viszonyok megváltozása miatti szövegváltoztatás lehetőségét mint indítékot – a beavatkozást elsősorban Brewernek tulajdonítja. A Wesselényi-összeesküvés után Szelepcsényi György érsek által hozott 1673-as cenzúrendeletet³⁵ követően fokozottan figyeltek a Brewer-nyomdára mint az ország egyik legjelentősebb evangélikus műhelyére. Inkább elképzelhetőnek tartja tehát, hogy a cenzúrendeletől, illetve az azt következő szankcióktól joggal félt Brewer vette rá Gyöngyösit a veszélyesebb részek kihagyására.³⁶

A kiadás költségeinek felvállalására – az erdélyi vonatkozású téma folytán – Apor Istvánt kéri fel, akit, mint ahogy az *Ajánlólevél*-ből is kiderül, személyesen nem, de jó híre-nevéről már ismert a szerző. Az eposz címe a Gyöngyösi-filológiában számos értelmezésre adott alkalmat, Badics *Főnix*-en a

kollégiumában fellelt kéziratot adja ki, anélkül, hogy ismerte volna az 1693-as első edíciót, illetve a kézirat és a nyomtatott variáns közötti eltéréseket. A kéziratok és a kiadás közti különbségre, keltezésükre Badics érvelését idézzük: „a nyitrai kéziratnak azok a versszakaszai, melyek a kiadásból hiányoznak, mind megvannak a Gosztonyi-kódexben is, ellenben mindkettőből hiányoznak azok a versszakok, melyek az 1693-iki kiadásokban újul vannak beiktatva. (...)” *i.m.* II., 363. A harmadik kézirat Jankovich Miklós gyűjteményéből került elő, és tartalmazza mind az előbbi két kézirat, mind az 1693-as nyomtatás bővítéseit.

³³ A számontartott három kézirat mellett meg kell említenünk Kovásznai Sándor kéziratát az 1790-es évek végéről. A Gyöngyösi-kiadást felvállaló Kovásznai lemásolja a teljes *Főnix*-et, melyet több száz oldalas magyarító jegyzékkel lát el. Kovásznai teljes kéziratának (a *Főnix*-nek, valamint magyarító jegyzékeinek további két kéziratot másolata található a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban)

³⁴ „Az azonban semmiképp sem valószínű, hogy éppen ez a kerek részlet veszett volna el a kéziratából, hanem sokkal inkább az, hogy 1693-ban, a nagyon megváltozott viszonyok közt, jobbnak látta kihagyni az egészet: a németekre vonatkozó részt politikai óvatosságból, a magyar ifjúságra vonatkozót pedig bizonyára azért, mert akkor úgyszólván elég ellensége volt az elnyomott magyarságnak, s a főlsszabadító császári seregekben vitézkedő magyar katonaságra már nem is illett volna a régi korholás.” Badics *i. m.* II., 368.

³⁵V. Ecsedy Judit a Szelepcsényi-rendeletéről írja hogy „szigorúan figyelmeztessenek minden nyomdászt és könyvkereskedőt, ne merjenek semmit kinyomtatni, mielőtt átvizsgálás és jóváhagyás céljából hozzá be nem küldték” *i.m.* 267.

³⁶ Jankovics József, „*Gyöngyösi drága gyöngy versei.*” *A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegyszerződése.* In: Gyöngyösi István, Porábúl megéledett Főnix, s.a.r. Jankovics József, Nyerges Judit. Balassi Kiadó. Bp., 1999. 284–5. (Régi Magyar Könyvtár Források 10.)

szétolvasott kéziratokból újjászülető műnek³⁷ a metaforáját érti, de létezik olyan magyarázat is – például a Schön Adolf Ábelé³⁸ –, amely szerint a *Főnix* Kemény János és Lónyay Anna – második házasságának a szimbóluma. A Gyöngyösi-filológia manapság elfogadott magyarázata Trencsényi Waldapfel Imre véleményét³⁹ követi: a Főnix-motívum Kemény János jó hírének-nevének – halála után újjászülető, költészet által továbbélő – szimbóluma.

A mű paratextusainak fentebbi értelmezése után térjünk vissza a kettős kiadás kérdésköréhez. A Ráday könyvtárban található 1693-as kiadások közül az egyiknek hiányzott a címlapja, a 3–4. lap, valamint a könyv végére illesztett nyomdahibák jegyzéke. A fennmaradt példányokból tudjuk, hogy mindkét kiadás végén megtalálható a hibajegyzék, egy kiadásnak ellenben hibás a címlapja: az egyikben a „meg-éledett házasságának kedvért ke”, a másikon a „megéledett házasságának kedvéért” szerepel.⁴⁰

A kiadások megjelenésének időpontjára többen tettek kísérletet: Kovásznai megállapítja a Ráday által már ismert tény, de sem az időrendet, sem a kiadások közti különbségeket nem említi többet leveleiben. Szabó Károly 1879-ben Kovásznai szavaiból kiindulva bibliográfiájában⁴¹ felállít egy – Badics által hibásnak titulált – sorrendet, a nyomdahibákkal és hibás címlappal nyomtatott kiadványt állapítva meg első kiadásként. Badics kutatásaiban bebizonyítja: a két kiadás közül az az eredeti, amelynek címlapja nincs hibásan nyomtatva: „Szabó Károlyt nyilván a címlap sajtóhibája tévesztette meg, s azt hitte, hogy ahol ez ki van javítva, az, ha 1693. évjelzésű, mind 2-ik kiadás, s nem vette észre, hogy a *kedvért ke* hiba nem fordul elő a költő által összeírt jegyzékben (pedig sokkal jelentéktelenebbek föl vannak sorolva), s hogy a 2-ik kiadásúnak jelzett példányok végén is megvan a jegyzék, a minthogy a sajtóhibák is megvannak a *kedvéért* címlapú példányokban, holott ha ezek 2-ik kiadású javított példányok volnának, többé nem lett volna szükség a jegyzékre.”⁴²

Badics a század elején az 1693-as *Főnix*-nek nyolc kiadását leli meg magyarországi könyvtárakban, melyek között nem szerepel a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban és az Akadémiai Könyvtárban lévő példány. Ha elfogadjuk Badics megállapításait az első és második edícióra vonatkozóan, megállapíthatjuk, hogy a Egyetemi Könyvtárban őrzött példány az első, az

³⁷ Badics feltételezése szerint Gyöngyösi a *Murányi Vénus* után írhatta művét, és 1674-ben már befejezte a kéziratot. Badics, *i. m.* II., 366. V. Windisch Éva *Gyöngyösi és a „Porábúl megéledett Phoenix”* című tanulmányában a kéziratról megállapítja, hogy legkésőbb 1670-re készen kellett lennie. ItK. 1960. 538–539.

³⁸ Schön Adolf Ábel, *Gyöngyösi Phoenixének magyarázatához*. EphK. 1908. 649–50.

³⁹ Trencsényi Waldapfel Imre, *Gyöngyösi-dolgozatok*. Bp., 1932. 15.

⁴⁰ A kiadás számos, bár nem súlyos hibát tartalmaz (szóvégi magánhangzók megváltozása: „dűtsősékektől, ditsőségetől”, ly/l váltakozása: „Erdélre/Erdélyre”), melynek felsorolására terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozunk. Badics a fennmaradt kiadványok mindegyikére részletesen kitér Gyöngyösi-válogatásának utószavába. *I. m.* II., 372.

⁴¹ Szabó Károly *i. m.*, 1441, 1442. sz.

⁴² Badics *i. m.* II., 376.

Akadémiai Könyvtárban található példány a második edíciója Főnixnek. A Kovásznai által lemásolt mű kézírata ellenben az első edíció szövegét követi, tehát a marosvásárhelyi kézirat az egyetlen, amely az első kiadások, és nem a kiadásokat megelőző kéziratokról készült.

Rózsakoszorú, Palinódia, Új életre hozott Chariclia

Gyöngyösi *Rózsakoszorú*-ja nem tartozik a legnépszerűbb Gyöngyösi-művek közé. Feltehetően a XVIII. századi nyomdászok a *Rózsakoszorú* kiadását nem tartották a legjövődélmezőbb vállalkozásnak. A Gyöngyösi-kiadások nagy részét felvállaló budai Landerer-nyomda egyetlen példányát sem jelenti meg a Gyöngyösi kedvencének tartott műnek. A század folyamán mindössze Dugonics és a nagyszombati nyomda véli a *Rózsakoszorú*-t kinyomtatásra érdemesnek.

A Wesselényi-összeesküvés idején katolizáló Gyöngyösi 1690-ben jelenti meg a Mária-kultusz hatását tükröző *Rózsakoszorú*-t. A mű ajánlása szerint Gyöngyösi már az 1689-es évben elkészült művével, az ajánlás kelte az 1690-es év első napjára esik (Boldogasszony havának 1. napja).

Bár Gyöngyösi munkájának előszavában utal a munka fordításjellegére,⁴³ egészen Trencsényi-Waldapfel Gyöngyösi-dolgozataig⁴⁴ a kiadók és olvasók Gyöngyösi saját szerzeményének vélik a *Rózsakoszorú*-t. Badics 1927-es kiadásában, lábjegyzetben bejelöli a szöveg latin nyelvű eredetijét, de a két szöveg együttes vizsgálatára nem tér ki. A fordítást hasonlatosnak tartja Gyöngyösi más munkáinak – Ovidiusból vagy Claudíanusból való – fordításaival: „Gyöngyösi mint más munkáiban, itt is bő részletezéssel, sőt egész versszakok közbeszövésével írja át az eredeti szöveget, mély és őszinte buzgalommal merülve el tárgya megalkotásában.”⁴⁵

A Gyöngyösi által „lefordított”, illetőleg parafrázált szöveg kétszer jelenik meg a XVII. század folyamán, 1635-ben és 1672-ben, szerzője E. S., a mű címe: *Hymni quindecim devotissimi. Super quindecim mysteria sacratissimi Rosarii. A fordítást egy hosszabb, teoretikus jellegű, Koháry Istvánhoz címzett Ajánlólevél* (A2–A7. l.), illetve egy rövid, *Az Olvasóhoz* intézett passzus előzi meg.

1695-ben a lőcsei nyomda újabb Gyöngyösi-mű megjelenésére vállalkozik. S bár a tipográfiából kikerülő *Palinódia* címdaláról elhagyják Gyöngyösi nevét, a kiadást megelőző nagyszámú kéziratból – is – az olvasóknak tudomása lehetett a szerző kilétéről. A *Palinódiá*-nak ugyanis a kiadás előtt öt

⁴³ „Addig dolgozdogáltam azkörül, hogy azt, hol mások veteményén nőtt és szedett, hol magam plántálgatásin termett, ahhoz illő fűtröskékből meg is kötöttem.” Ajánló levél, A2

⁴⁴ Trencsényi *i.m.*, 24–32. Trencsényi tanulmányát a Jankovics-Nyerges-féle, 2002-ben megjelent Gyöngyösi-kiadás egészíti ki, a szerkesztők a kötet mellékleteként közlik az 1635-ös latin eredeti teljes szövegét is.

⁴⁵ Badics *i.m.*, III., 195.

kézirat variánsa létezett.⁴⁶ A legkorábbi, 1681-es kézirat címlapján szerepel a vers szerzőjének neve és a költemény megírásának helye is: Gyöngyösi István, Sopron.

Gyöngyösi feltehetően az 1681-es soproni országgyűlés idején írta az Eszterházy Pálnak dedikált költeményt. Megírásának idején Gyöngyösi nem jelenti meg kéziratát: csak 1695-ben, megváltozott címmel vállalkozik sajtó alá rendezésére. Ekkor keresi fel a lőcsei Brewer-nyomdát. Az 1695-ös lőcsei kiadásnak ma egyetlen példánya sem ismeretes, Badics Ferenc volt az utolsó, aki a még meglévő példányok egyikéről tudósíthatott. Leírásából⁴⁷ tudjuk, a kiadott variáns címlapja nem tartalmazza sem Eszterházy, sem Gyöngyösi nevét, ugyanakkor a kiadványból hiányzik az *Ajánlólevél* és az előtte lévő disztichon.

A megváltoztatott cím, *Palinódia, Prosopopeia Hungariae*, annak értelmezési lehetőségei sokáig foglalkoztatták a Gyöngyösi-életművel szembekerülő kutatókat. Badics, Arany feltevését követve, a palinódia szó alatt visszaéneklést, megismétlést és nem visszavonást ért, s szerinte „Eszterházy maga sem értette másként a költeményt, mint a régi bizalom és esdeklés megismétlésének.”⁴⁸

A Gyöngyösi életében írt utolsó munkáját a *Charicliá*-t 1700-ban nyomtatják a lőcsei Brewer család nyomdájában. A 22 számozatlan levélből álló műnek sem eredetiben, sem másolatban nincs kézírata. Az első kiadás Andrási Péternek szóló Ajánlással indul (A₂-H₄₂), melynek kelte „Írtam csetneki házamnál, 10. Januarii, Anno 1700.” A 439 oldalas verses szöveg végén *A' kedves olvasóhoz* címzett ajánlás áll.

A *Rózsakoszorú*-hoz hasonlóan nem tartozott a legkedveltebb Gyöngyösi-művek közé. Az olvasóknál talán még mostohább sorsot szánt a műnek a Gyöngyösi-filológia. A XX. század második feléig tartotta magát azon vélekedés, mely szerint a *Chariclia* nem eredeti munkája a szerzőnek: Gyöngyösi a hiányzó részek újraírásával csupán kibővítette Czobor Mihály elrongyolódott munkáját.

A fentebbi szemléletmódon a Badics-féle kritikai kiadás sem tudott lényegesen változtatni, bár Badics a 20-as évek második felében lényegesen módosította a mű szerzőségével kapcsolatos nézeteit. A *Charicliá*-val kapcsolatos pejoratív vélekedések megváltoztatásának, illetve a Gyöngyösi-életmű újraértékelésének a szándékával lépett fel Kibédi Varga Áron 1983-ban

⁴⁶ Az első kézirat 1681-ből származik. Második az 1681-essel majdnem egykorú kézirat, mely az *Acta diaetalia Anni 1662–1681* című kéziratköteggben foglal helyet, és feltehetően a soproni országgyűlésen készült. A harmadik kéziratot 1684-ben Kőrmenden másolta Thaba János, és szinte teljesen megegyezik az 1681-es kézirattal. A negyedik kéziratot Rhétey Ádám másolta 1729–1732. között. A kézirat tartalmazza Gyöngyösi *Csalárd Cupido*-jának másolatát is. A kézirat szerzője követi igyekszik mind az 1681-es szövegvariánst, mind az 1695-ös kiadást. Az utolsó változat 1727-ben készült, mely nem egyezik a Rhétey-féle másolattal.

⁴⁷ Badics *i.m. II.*, 416.

⁴⁸ Badics *i.m.*, 418.

megjelent tanulmányával,⁴⁹ melyet a Balassi Kiadó egy újabb, a Badics-kiadást sok helyen korrigáló, Gyöngyösi-sorozattal egészített ki.

A kiadástörténet második szakasza: 1704–1796.

A teljes XVIII. századot nyolc év híján felölelő második szakasz több szempontból is figyelemre méltó: egyrészt olyan nagyszámú Gyöngyösi-kiadás jelenik meg a század folyamán, amelyet az azt követő századok – eddig – nemigen tudtak felülmúlni. Másrészt a magyarországi könyvnyomtatás is az előző századokhoz képest jelentős fejlődésnek indult: a politikai viharok (a török kiűzése, a Rákóczi-szabadságharc befejeződése) elcsendesülésével az egykori hódoltság területén a könyvnyomtatás területén – is – vezető szerepre tettek szert, megsokszorozva az előbbi évszázad könyvtermelését.

A XVIII. századi Gyöngyösi-kiadásoknak több mint fele az ország központi szerepét fokozatosan átvevő Buda nyomdáiból, illetve az ott megtelepedő Landerer–Nottenstein nyomdászdynasztiának a nyomdáiból kerül ki. Az olvasói ízlés terén tapasztalható változások a Gyöngyösi-művek eddig nem tapasztalt népszerűsége mellett a magyar nyelvű kiadványok túlsúlyba kerüléséhez is hozzájárultak. A könyvkiadás berkeiben már ekkor fellelhető egyfajta differenciálódás: megjelennek az első főhivatású könyvkereskedők, s általuk az első nyomtatott könyvjegyzékek is. A könyvszakma fellendülésével ugyanakkor együtt járt a cenzúra megerősödése is. A XVII. század folyamán, mint láttuk, csak a *Porábúl megéledett Főnix* esetében merült fel a cenzurális okok miatt megcsonkított szövegközlés gyanúja.⁵⁰ A XVIII. században viszont a cenzúra világiasodásával,⁵¹ az állami cenzúra kialakulásával,⁵² – megnő a cenzúra könyvkiadásra gyakorolt szerepe, a nyomdászvállalkozások sikerének érdekében pedig elindul a privilégiumok megszerzéséért folyó, sok esetben perrel végződő küzdelem.

A magyarországi könyvkiadás szakirodalmának egyöntetű álláspontja szerint az 1772-es év választóvonal XVIII. századi nyomdászatunkban: a jezsuita rend 1773-as feloszlásával, a nagyszombati egyetem állami kézbe kerülésével, illetőleg Budára költözésével magyarázzák elsősorban a korszakváltást,⁵³ mely

⁴⁹ Kibédi Varga Áron, *Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa*. It. 1983. 549–91.

⁵⁰ Igaz, a *Palinódia* esetében sem zárható ki a cenzúra szerepe, a változás a két évszázad között azonban mégis számottevő. A XVII. század igencsak sűrű politikai eseményei valamelyest enyhítették a cenzúra ellenőrző szerepét, a XVIII. század ellenben a cenzúra intézményes kiépítését, a jobb átláthatóságot, a könyvszakmát szabályozó rendeletek sokaságát jelenti

⁵¹ 1721-től a cenzúra vezetője a nagyszombati egyetem kancellárja lesz, 1726-tól már a Helytartótanács is bekapcsolódik a cenzurális jellegű ügyek intézésébe.

⁵² A század közepétől Magyarországon folyamatosan a bécsi intézkedések, törvénykezések váltak irányadóvá, ezt az 1757-es uralkodói rendelet is szentesíti, deklarálva, mindenben a bécsi szabályzat a követendő.

⁵³ V. Ecsedy Judit *i.m.* 16.; Pogány György, *A magyar könyvkereskedelelem rövid története*. Hatágú Síp Alapítvány. Bp., 2004. 33.

Buda fokozatos centrummá válásához, a könyvszakma és a szabad verseny kialakulásához vezetett.

A Gyöngyösi-művek kiadástörténetének második szakasza Gyöngyösi halálától (1704) Dugonics András 1796-ban megjelent kétkötetes Gyöngyösi-válogatásáig tehető. A Dugonics-kiadás határjellegét több tényező is indokolja. Egyrészt összegzője annak a több mint harminc éven át tartó kiadástörténeti törekvésnek, amelyet Szerencsi Nagy István, Ráday Gedeon, Kovásznai Sándor és Zilai Sámuel nevével fémjelezhetünk – bár kutatásaik eredménye kevésbé vevődik észre Dugonics összeállításában. Másrészt Dugonics kiadása az első olyan rendszerező jellegű kísérlet, amely megpróbálja a Gyöngyösi-biográfia keretei közé helyezni a teljes életművet, és ennek alárendelve megmagyarázni a szövegek paratextusait. Dugonics kiadásának mind textológiai, mind biográfiai vonatkozásai irányadónak bizonyultak egészen az 1864/65-ös Toldy-kiadásig.

1704–1796. között nagyszámú Gyöngyösi-kiadvány lát napvilágot, a Gyöngyösi-életében megjelent öt mű mellett további három szöveget tulajdonítanak a szerzőnek: a *Cuma városában építettett Daedalus templomá-t*, az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköré-t*, valamint a *Csalárd Cupido-t*. Összesen nyolc Gyöngyösinek tulajdonított szöveg jelenik meg tehát a jelzett 92 alatt. 13 nyomdahely 12 nyomdájában⁵⁴ 55 alkalommal vállalkoznak Gyöngyösi műveinek kinyomtatására. S ha Dugonics kétkötetes munkáját nem kötetszám, hanem a benne megjelent szövegek szerint számoljuk, e szám 59-re módosítható. Az ötvenöt kiadás nézetem szerint Gyöngyösi egyértelmű népszerűségét jelzi ebben az időszakban, főként, hogy művei közül a Rákóczi-szabadságharc idején, majd az azt követő tíz évben csak néhány lát napvilágot.

A történelmi helyzet viszonylagos stabilizálódása nem eredményezte a hazai nyomdászat azonnali fellendülését. A magyarországi nyomdák könyvtermelése a XVIII. század első évtizedében jelentősen visszaesett. A Rákóczi-szabadságharc idején tapasztalható visszaesés következményeként könyvkiadásunk csak a 20-as, 30-es években indul fejlődésnek. Ekkor, 1724-ben, kezdi meg működését Budán az első nyomda - mintegy két és fél évszázad szünet után –Johann Sebastian Landerer alapításában.

Az 50-es években felívelő könyvtermelés jól szemléltethető a Gyöngyösi-kiadások számának alakulásában is: öt éves szakaszokra bontva elmondható, hogy Gyöngyösi halálától 1713-ig egyetlen művének kiadására vállalkoznak (1713), és ez az arány a 20-as évek elejéig nem változik (1714–1724. között mindössze két Gyöngyösi-mű lát napvilágot). A kiadások növekedését az 1724-es évektől figyelhetjük meg, 1749-ig öt évente 2–4. könyvét nyomtatják ki. 1749–1753. közötti öt évben kilenc műve jelenik meg a szerzőnek, s a következő évtizedek kiadási aránya megközelíti a századközép kiadási mutatóit.

⁵⁴ A században 48 helységben összesen 109 éle könyvnyomtatás folyik, amely 64 elkülöníthető műhelyt jelent. V. Ecsedy Judit *i.m.*, 152.

Hasonló növekedést tapasztalhatunk, ha az egyes évekre lebontva vizsgáljuk a Gyöngyösi-kiadványokat. A 30-as évektől kezdve található évi egy kiadásnál többet, továbbá az 1750-es években ez az arány eléri az évenkénti öt kiadást is (1751). A század vége fele ez a tendencia csökkenni látszik, Gyöngyösi-műveinek „mindössze” évi két-három kiadására vállalkoznak hazai tipográfusaink.

A jelzett periódusban megjelentetett Gyöngyösi-művek számbavétele az olvasói elvárásokra is választ kínál(hat)nak. Legnépszerűbb művei *Murányi Vénus*, a *Porából megéledett Főnix*, valamint a *Cuma városában építettett Dédalus temploma*, 92 év alatt mindhárom műnek tizenegy kiadása jelenik meg. Hét kiadása található a máig kérdéses szerzőségű *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre* című műnek, hat a *Csalárd Cupido*-nak és a *Palinódiá*-nak, öt a *Charicliá*-nak, és kettő a – Gyöngyösi kedvencének tartott – *Rózsakoszorú*-nak.

A Gyöngyösi életében kiadott művek, mint már említettük, Felvidék két városában, valamint Erdélyben jelentek meg. A második kiadástörténeti szakasz a nyomdahelyek tekintetében is irányadónak tekinthető. Buda visszafoglalásával fokozatosan csökken a vidéki nyomdahelyek szerepe, helyüket egyre inkább Buda veszi át. A Gyöngyösi-művek kiadását az első korszakban felvállaló Lőcse és Kassa a második periódusban mindössze egy-egy művét, Kolozsvár pedig három művét jelenteti meg szerzőnknek, amelyből egy, a Kolozsvár–Buda nyomda-megjelölést használja. Feltehetően azonban a *Murányi Vénus* kolozsvári edíciójának utánnomása miatt maradt a címlapon Kolozsvár neve, és nem valamiféle közös vállalkozást jelöl a kettős helymegnevezés. Debrecen, Sopron, Pozsony és Pest nyomdáiban is sajtó alá rendeznek egy-egy Gyöngyösi-kiadványt, Győrben hármat, Nagyszombaton és Pest–Pozsonyban kettőt. Hely nélkül mindössze csak három kiadvány jelenik meg. A kiadványok többségét budai nyomda jelenteti meg, ebből az időből összesen 53 Gyöngyösi-kiadványról tudunk.

III. Károly 1715-ben hozott, de Magyarországon csak 1721-től életbe lépő összbirodalmi rendelete értelmében a könyvnyomtatónak kötelessége a könyv címlapján feltüntetni az író, kiadó és a nyomda nevét, valamint a kiadás helyét és évét. Feltehetően nemcsak a rendeletnek, hanem az egyes népszerű művekre megszerzett privilégiumoknak is köszönhető, hogy a század Gyöngyösi-kiadványainak zömén megjelenik a nyomdász neve is. Az összegyűjtött adatok fényében tudjuk, hogy 26 nyomtatvány kerül sajtó alá a budai Landerer-nyomdában, 13 Nottensteinnek a szintén Budán lévő nyomdájában. Streibig nyomdájában három Gyöngyösi-szöveget nyomtatnak, Patzkó Ferenc pest–pozsonyi nyomdájában egy kiadvány lát napvilágot. A nagyszombati Jesus Társasága Akadémiai Betűivel két kiadványt nyomtatnak, továbbá egy kiadvánnyal szerepel a debreceni Városi Nyomda, Brewer lőcsei nyomdája, a soproni Seisz (Siess) József nyomdája és a pozsonyi Langutti nyomda. Kolozsváron a Reformárus Egyházi nyomdában egy, a jezsuita nyomdában

szintén egy nyomtatvány jelenik meg. Nyomda nélkül mindössze négy kiadvány lát napvilágot.

A Dugonics-féle 1796-os kiadás, *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai I–II.* címmel Pozsonyban és Pesten Fűskúti Landerer Mihály költségeivel és bőttüivel jelenik meg. Dugonics, szándéka szerint, hibátlan, tökéletes szöveget akar az olvasók kezébe adni, de a kiadások szerkesztésében többnyire csak a szándékkal marad. Egyrészt nem tudja megszerezni a szükséges editio princeps-eket, másrészt az egyes kiadásokról hiányos ismeretekkel rendelkezik, ha rendelkezik egyáltalán. Nem egy esetben ugyanis nincs tudomása az első kiadásokról vagy a teljes kiadáshoz nélkülözhetetlen kézirat forrásokról. Szövegjavításai főként a nyelvi, stiláris elírások korrigálására szorítkoznak. Gyöngyösi teljes életművének a kiadására vállalkozik anélkül, hogy tudomása lenne az életmű egészéről

A Dugonics által „elő-intésnek”⁵⁵ nevezett paratextust saját nevével és titulusával indítja, boldogságot kíván az olvasónak, majd a kiadás előkészületeiről értekezik részletesen, hangsúlyozva a munka nehézségét. Az „elő-intést” „szeletekre” bontja, melyekben az egyes művekre vonatkozó adatokat összegzi. „Gyöngyösi Istvánnak bizonyos munkái” alá beválogatja a *Murányi Vénus-t*, a *Palinódiá-t*, a *Rózsakoszorú-t*, a *Cupido-t* és a *Charicliá-t*. „Bizontalan munkái” közé sorolja a *Cuma városában épített Dédalus templomá-t*, a *Tunyogi Sámuel-t*, a *Síralmas Cronicá-t*, egy *Álmoskönyv-et* és a *Cupido* egy részét.

Dugonics bevallása szerint a kiadást Fűskúti Landerer Mihály kérésére rendezi sajtó alá. Igyekszik megszerezni a Gyöngyösi-kiadások első nyomtatásait, valamint rekonstruálni az egyes művek *editio princeps*-ének évét is. A *Murányi Vénus-t* 1674-re datálja, a *Palinódiá-t* 1695-re, a *Főnix-et* 1693-ra, a *Cupido-t* 1695-re, a *Charicliá-t* 1700-ra.

Elő-intésé-ben összefoglalja Gyöngyösi István életrajzát is. Munkájához segítséget Tótváradgyai Kornis József nyújtott, aki Gyöngyösihez hasonlóan Gömör vármegyéből származik. Kornis a vármegyei jegyzőkönyvek alapján gyűjti össze Gyöngyösi adatait, s ezek alapján Gyöngyösi születését 1620-ra datálja. Gyöngyösi első művének megjelenését Dugonics 1674-re teszi: „A’ könyv’ kiadásának ezen esztendejét tudom ajánló leveléből, mellynek vége ez: költ a’ Stubinyai Hévízben 1674-dik esztendőben. Ez minden könyvei között legelső.”⁵⁶ Dugonics feltételezhetően az 1730-ban megjelenő Nottenstein-nyomda kiadásáról véli azt, hogy Gyöngyösi életében megjelent, első kiadását tartja kezében. Az életrajz főként Gyöngyösi alispáni teendőire tér ki, melyeknek alárendeli az egyes művek kiadásait.

⁵⁵ *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai, mellyeket egybe-szedett, és a’ leg-régibb nyomtatványok és kéz-írások szerint hibáiból ki-mentett Dugonics András királyi oktató.* Pozsonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály’ költségeivel és bőttüivel. 1796. III–VII.

⁵⁶ Dugonics András *i. m. Elő-intés IX.*

A Dugonics által felsorakoztatott öt „bizontalan” munka közül utólag háromról bizonyosodott be, hogy valóban „bizontalanok.” A *Tunyogi Sámuel*, a *Siralmas krónika* és az *Álomkönyv* szerzője nem Gyöngyösi István.

A *Cuma városában építtetett Dédalus temploma* ellenben Gyöngyösi munkája. Gyöngyösi munkájaként kell tételeznünk a *Cupido* jelzett részét is, ha már a többi „megotsmányított” átírást is Gyöngyösinek tulajdonítottuk.

A további „bizontalan” munkákat Dugonics a beszerzett Gyöngyösi-művek kolligátumba kötött formája miatt véli esetleges Gyöngyösi-műveknek. A *Tunyogi Sámuel*-ről szintén úgy véli, hogy szerzője nem annyira Gyöngyösi, mint inkább „valamellyik Collegium” „Szakáts inasa.”, akinek versei „Gyöngyösinek nemességétől olly távúl esnek, mint Makó Jeruzsálemtől.”⁵⁷ Az előbbi művekhez hasonlóan a *Tséla Mihály*-ről írt *Siralmas Cronica*-t sem tartja Gyöngyösi művének. A *Palinódiá*-val, *Főnix*-szel egybekötött *Alom-könyv*-ről ugyanakkor nagyon burkoltan ír. Nem hoz fel a szerzőség mellett sem pro, sem contra érveket – a ponyvairodalom eme formáját akár meg is bocsátaná Gyöngyösinek, aki „reá érhetett, hogy némelly álomnak tapasztalt ki-menetelét, a’ régi Magyaroknak szokások szerint, fel-jegyzette, ki-is nyomtattatta.”⁵⁸

Utolsóként említi a *Csalárd Cupido* XVIII. századi nyomtatásokban megjelenő betoldásait. Eredeti szövegnek csak az általa ismert kéziratos variánst ismeri el, s az egyéb betoldásokat csak azért szándékszik az újabb kiadásba felvenni, mert az irodalmi hagyomány ezt ismeri (el) Gyöngyösi műveként.

Összegezve tehát elmondható, hogy 1704–1796. között a Nottenstein-Landerer nyomdának, illetve Buda szerepének a megnövekedését figyelhetjük meg. A Landerer-Nottenstein nyomda 39 Gyöngyösi-mű megjelenítését vállalta. A megjelentetett Gyöngyösi-művek közül tizenegy alkalommal jelenik meg a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, a *Dédalus* és a *Porábúl megéledett Phoenix*, 7 alkalommal az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre*, hat alkalommal a *Csalárd Cupido* és a *Palinódiá*, öt alkalommal az *Új életre hozatott Chariclia* és mindössze kétszer a *Rózsakoszorú*. A két Landerer nyomda hét alkalommal vállalkozik a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* és a *Porábúl megéledett Főnix* megjelenítésére, háromszor a *Chariclia* kinyomtatására. Öt alkalommal jelentetik meg a *Dédalus*-t, hétszer az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköré*-t. Háromszor adják ki a *Csalárd Cupido*-t és négy alkalommal a *Palinódiá*-t. Streibig nyomdájában két alkalommal jelenik meg a *Cupido*, egyszer a *Palinódiá*. A nagyszombati nyomda, és csakis ők rendezik sajtó alá a *Rózsakoszorú*-t. Kolozsváron a *Dédalus* és a *Porábúl megéledett Főnix* jelenik meg. A nagy múltú kassai, illetve lőcsei nyomda mindössze a *Főnix* és a *Chariclia* megjelenítésére vállalkozik, a debreceni városi nyomda pedig csak a *Dédalus*-t rendezi sajtó alá.

⁵⁷ Dugonics *i. m.* LXXVII.

⁵⁸ Dugonics *i. m.* LXXXIX.

A XIX. és XX. században megjelent Gyöngyösi-kiadások

A XIX. századi magyarországi könyvnyomtatás terén a század első évtizedeiben jelentős visszaesés tapasztalható, az előző század folyamán megerősödő pesti, budai és pozsonyi tipográfiaiak mellett a vidéki nyomdák csak kevés számú kiadással jelentkeznek. A korabeli nyomtatványok kiadójaként a századelőn továbbra is a nyomdász nevét jelölik meg. A század folyamán azonban fokozatosan elkülönülnek egymástól a könyvszakma különböző ágazati. Ekkor jönnek létre a nagy kiadói részvénytársaságok, amelyek elsősorban a könyv előállításával foglalkoznak, és nem annak árusításával és terjesztésével.

Mint a XVIII. századi kimutatásokból is kitűnik, a Gyöngyösi-művek népszerűségének hanyatlása már az 1780-as évektől érzékelhető. Míg a század közepén évi öt kiadást érnek meg művei, addig a századvégén már csak évente egy kiadással (ha) jelentkeznek tipográfusaink. A barokk szerző műveinek hanyatlása a XIX. században éri el a mélypontot. Míg a XVIII. századi korszakot felölelő kilencvenkét évben 59 művét jelentetik meg, addig a harmadik periódust kitevő hatvankilenc évből mindössze öt Gyöngyösi-műnek hét kiadását ismerjük, ha Toldy kiadását a művek szerint és nem a megjelent kötetek alapján vizsgáljuk. Ellenkező esetben Gyöngyösi műveinek mindössze 5 kiadása jelenik meg.

A XIX. század nem hoz újat a kiadásra szánt Gyöngyösi-művek tekintetében sem. Az előző század tipográfusai által felfedezett és kinyomtatott szövegek utánnyomására vállalkoznak csupán, mindannak ellenére, hogy Toldy szerkesztésében elkészül a második Gyöngyösi-válogatás is, mely célja és címe szerint az eredeti kiadások újraközlését ígéri. Mindezt úgy, hogy a kiadásra szánt Gyöngyösi-művek közül nem mindegyiknek ismeri az eredeti kiadását. Válogatása textológiai vonatkozásban tehát nem jelent előrelépést. Kiadásával azonban újra ráirányította az olvasók és írók figyelmét a lassan feledésbe merülő barokk irodalmi hagyományra. Ehhez természetesen nem volt elegendő Gyöngyösi-kiadása: egyetemi előadásai, valamint irodalomtörténetei nagymértékben segítették fentebbi törekvését. A Gyöngyösi-univerzum átértékelésében, a barokk költészethagyomány megismertetésében jelentős támpontokat kínált Arany János 1693-ban megszülető Gyöngyösi-arcképe is.

A Toldy-kiadásától Badics-kiadásáig bejelölt időszak kiadói már az előbbi periódusnál több Gyöngyösi-kiadás megjelentetését vállalják: öt Gyöngyösi-szövegnek tizenhárom kiadását lelhetjük fel a jelzett negyven év alatt. A korábbi kiadásokhoz képest változásnak mondható, hogy az öt megjelentetett Gyöngyösi-mű egy újabb, eddig még ki nem adott kiadvánnyal bővül: a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*-val.

A kiadások nagy része a Franklin Társulatnál lát napvilágot. A kiadás és nyomtatás regisztereinek differenciálódására utalnak az egyes művek kolofonjai is: megjelenik bennük a kiadó és a nyomdász neve, a könyv megjelenésének éve és helye. A kiadások címlapjai tartalmazzák Gyöngyösi nevét, kiadott művének rövidített címét, a könyv sajtó alá rendezőjének, szerkesztőjének nevét. A művek

nagy része különböző sorozatok kiadásaként jelenik meg, a címlapon így megjelenik a sorozat címe, száma, és a sorozatot szerkesztő neve is. Nem egy esetben a címlapon feltüntetik a könyv árát is.

A korszakot két nagyobb mérvű összegyűjtött Gyöngyösi-kiadás fémjelzi, az első a sokat emlegetett Badics Ferenc kritikai kiadása, a második a századvégen jelenik meg a Balassi Kiadó gondozásában. Összességében tizenegy Gyöngyösi-műnek harminc két szövegkiadása jelenik meg a mely húsz kötetet jelent.

A két összegyűjtött kiadás mellett a század folyamán kiadóink főként a *Murányi Vénus* megjelentetésére vállalkoznak. Először 1913-ban, immár a Badics-kiadás alapján Palágyi Lajos szerkesztésében a Lampel Kiadó Magyar Könyvtárának sorozatában jelenik meg a mű. Következő kiadásai a Magyar Jövő Kiadó 1922-es és 1924-es kiadása, melyet a Magyar Jövő Toldy Könyvtárának sorozataként Boros Alán rendez sajtó alá.

Badics négykötetes kritikai kiadása (1914–1937). egy – a századelején már folyó – kutatásoknak az eredménye. A megelőző kutatásokat azonban nemcsak a négykötetes kiadás fémjelzi, hiszen 1905-ben a Magyar Remekírók sorozatban megjelenteti a *Márssal társolkodó Murányi Vénus-t* és a *Porábúl megéledett Főnix-et*, 1906-ban a Franklin Társulat Olcsó Könyvtár sorozatában szintén közreadja a *Márssal társolkodó Murányi Vénus-t*, majd 1909-ben megjelenik a *Murányi Vénus-nak* az első betűhű kiadása –1664. óta először. Különálló kötetben 1916-ban adja ki Badics utoljára a *Murányi Vénus-t* a Franklin Társulat Olcsó Könyvtár sorozatában. Az 1914-es első kötet hat olyan Gyöngyösi-művet tartalmaz, amelyből, ma már biztosan tudjuk, mindössze három Gyöngyösi munkája (*Műfordítások Ovidius-munkáiból*, *Cuma várasában épített Dédalus temploma*, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*), egynek a Gyöngyösi-szerzősége még kérdéses (*Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre*), illetve a maradék kettőről kiderült, hogy nem Gyöngyösi a szerzőjük (*Márs és Bacchus egymással való viaskodásáról*, *A jó vitézeknek tüköre*).

A második kötet 1921-ben jelenik meg, és négy Gyöngyösi-művet tartalmaz: *Porábúl megéledett Phoenix*, *Palinódia*, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága és a Proserpina elragadtatása*.

Az MTA kiadásának Régi Magyar Könyvtár sorozatában megjelenő harmadik kötet (1935) a *Rózsakoszorú-t* és a *Csalárd Cupido-t*, a negyedik a *Charicliá-t* (1937) tartalmazza.

Egy újabb Gyöngyösi-sorozat kiadását több tényező is indokolja. Egyrészt Badics négykötetes kritikai kiadása mára már könyvritkaságnak számít. Másrészt a XX. század közepétől R. Várkonyi Ágnes, Kibédi Varga Áron, Agárdi Péter, Kovács Sándor Iván⁵⁹ stb. kutatásainak eredményeként a Gyöngyösi-univerzum

⁵⁹ R. Várkonyi Ágnes, *A Márssal társolkodó Murányi Vénus 1664-ben*. It. 1980. 77–104.; Agárdi Péter, *Gyöngyösi István és a középnemesi rendiség*. ItK. 1968; Kovács Sándor Iván, *Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi= Koboz és virginál*. Békéscsaba, 1999.; Kibédi i.m.

átértékelésének lehetünk tanúi. Számos, a Badics-kiadás megjelenésekor még hiányos adat pótlása történik meg a jelzett időszakban, illetőleg a Badics-kiadással elindul a Gyöngyösi-szövegeknek a barokk retorikai-poétikai hagyományba ágyazott vizsgálata is. Mindezem kutatásoknak fényében szükségessé vált egy újabb – a XX. századi kutatások eredményeit is összegző – Gyöngyösi-összes újrakiadása is.

A Jankovics-Nyerges szerkesztésében 1998-ban jelenik meg az első Gyöngyösi-kötet: a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*. 2005-ig 10 Gyöngyösi-mű kiadását vállalta fel a Balassi Kiadó: a már említett *Murányi Vénuson* kívül 1999-ben jelenik meg a *Főnix*, 2000-ben a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* és a *Palinódia*, 2001-ben a *Rózsakoszorú*, 2003-ban a *Csalárd Cupido*, a *Proserpina elragadtatása*, a *Dédalus* és a *Heroida-fordítások* és idén az *Új életre hozott Chariclia*.

A megjelentetett kiadások nem tartalmazzák az *Igaz barátságunk és szíves szeretetnek tüköré*-t. A dráma szerzőségéről folyó polémia ugyanis napjaink irodalomtörténetében is folytatódik, a XX. századi kiadások fényében tehát a szöveg egyelőre nem tartozik szervesen a Gyöngyösi-univerzumhoz.

Az egységes szöveggondozási elvek alapján szerkesztett hat kötetben a művek a mai helyesírás alapelveit követik, de a szerkesztők igyekeztek megőrizni a régies hangalakokat is. A kötetek mindegyike tetemes szövegkritikai jegyzékkel párosul, melyet minden esetben Jankovics József retrospektív jellegű utószava követ. A kiadás során Badics kritikai kiadását tekintették mérvadónak, az egyes művek első kiadásait a Badics-kiadáshoz viszonyítva, annak függvényében közölték: az első kiadások Badics-köteteiben található eltéréseit külön kiemelik, illetve Badics félreolvasatait, hiányosságait helyesbítik és pótolják. Több esetben felhasználják azokat a forrásokat is, melyeknek tanulmányozására Badicsnak nem lehetett lehetősége.

A kötetek végén található utószavak összegzik a Gyöngyösi-filológia eredményeit, de nem közlik a művek kéziratos forrásainak és kiadásainak kronológiáját. Mindössze csak utalnak az egyes kiadások, kéziratok jelentőségére. A mai olvasónak azonban nem minden esetben van tudomása a kéziratos és nyomtatott textusok közti különbségekről, és nem minden esetben van birtokában Badics kritikai kiadása, hogy utánajárhasson a fontosabb forrásokról szóló adatoknak. Ilyen tekintetben a kiadás hiányosnak mondható.

Az előbbieken a Gyöngyösi-művek kiadástörténetének rövid felvázolására törekedtünk. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a dolgozatban szereplő adatokról, forrásokról, az egyes művek szövegeltéréseiről körvonalazott elemzés nem teljes. Az elsősorban rendszerző jellegű tanulmány a későbbi kutatásokat kívánja segíteni. A tanulmányban a művekről, nyomdászokról, kiadókról gyűjtendő adatbázisnak mindössze csak az alapjait vázoltuk fel. Tekintettel a kérdéses, datálatlan, nem egy esetben hiányos vagy elveszett Gyöngyösi-kiadások nagy számára, a tanulmányok adatait óvatosan kezeljük.

Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a későbbi kutatások során további Gyöngyösi-művek kerülnek felszínre. Az adatok ellenőrzésére ugyanakkor további kutatások szükségesek, hiszen a Badics által említett, de általunk fel nem lelt kiadások nem zárhatóak ki teljesen. A bibliográfiák és könyvtári kutatások alapján felvázolt kiadástörténet további könyvtári kutatásokkal válhat kerek egészé.

Összegzésként elmondható, hogy a vizsgált időszak alatt 118 Gyöngyösi-mű jelenik meg, ha a műveket nem a kötetek, hanem a szöveggözlések alapján vizsgáljuk. A 118 Gyöngyösi mű közül 59 jelenik meg a kiadástörténet második periódusában, 32 az utolsó szakaszban, 13 az 1864/65–1904. közötti intervallumban, és mindössze csak hét az első és a harmadik kiadástörténeti fázisban.

Gyöngyösi legnépszerűbb műve, a kiadások fényében a *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, melynek összesen harminc kiadását ismerjük. Második legnépszerűbb kiadása a *Porábúl megéledett Főnix*, 1664–2004 között tizenkilenc kiadásáról tudunk. Tizenöt közlést ért meg a *Cuma városában építetett Dédalus temploma*, tizenkettőt a kérdéses szerzőségű *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre*. Tíz alkalommal rendezik sajtó alá a *Palinódiá-t*, kilencszer a *Csalárd Cupidó-t*, nyolc alkalommal a *Charicliá-t*. Hat kiadása van a XIX. század végén felfedezett *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságá-nak*, öt a hagyomány által a Gyöngyösi kedvencének tartott *Rózsakoszorú-nak*. Mindössze két-két alkalommal nyomtatják ki a *Proserpina elragadtatásá-t* és a *Heroidafordítások-at*. Az utóbbi két szövegről azt is mondhatnánk, hogy ezek Gyöngyösi huszadik századi művei: mindkettő Badics kiadásában jelenik meg először és a Balassi Kiadó Gyöngyösi-sorozatában másodsor.

DEMETER ZSUZSA

IRODALOM

- Agárdi Péter, *Gyöngyösi István és a középnemesi rendiség*. ItK. 1968.
A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. Kovács Máté. Bp., 1963.
 Arany János, *Gyöngyösi István*. Koszorú. 1863. 529–34; 553–9.
 Badics Ferenc, *Gyöngyösi István összes költeményei I–IV*. MTA Könyvkiadó Hivatal. Bp., 1914–1937. (RMKT).
 Ballagi Aladár, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472-1877*. Bp., 1878. 248 l.
 Borsa Gedeon, *Könyvtörténeti írások. I., A hazai nyomdászat 15–17. század*. Bp., 1996.
 Csapodi Csaba, *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig*. Magyar Könyvszemle 1946. 98–104.
 Csapodi Csaba, *Könyvtermelésünk a XVIII. században*. Magyar Könyvszemle 1942. 392–8.
 Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Balassi Kiadó. Bp., 1999.

- Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bev. tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974.
- Fitz József, *A könyv története.* Bp., 1930.
- Fülöp Géza, *A könyvkultúra a könyvnyomtatás kézműipar időszakában.* Bp., 1998.
- Gulyás Pál, *A könyvkiadás Magyarországon a XVI-XVIII. században 1527–1773.* Magyar Könyvszemle 1944. 100–33.
- Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai, mellyeket egybe-szedett, és a' leg-régibb nyomtatványok és kéz-írások szerént hibáiból ki-mentett Dugonics András királyi oktató, Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és bőtiüvel. 1796. III–VII.*
- Hirsch Rudolf, *Nyomdászok és könyvnyomtatás.* In: Monok István (szerk.) *A könyves kultúra a XIV–XVII. században.* II. Válogatás az angolszász szakirodalomból. Szeged, 1992.
- Jankovics József, „Gyöngyösi drága versei.” *A Kemény-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése.* In: Gyöngyösi István, Porábúl megéledett Főnix, s.a r. Jankovics József–Nyerges Judit. Balassi Kiadó. Bp., 1999. (RMK, Források)
- Jankovics József, *Gyöngyösi Christianus.* In: Gyöngyösi István, Rózsakoszorú. Balassi Kiadó. Bp., 2002. (RMK, Források)
- Jankovics József, *Gyöngyösi eroticus.* In: Gyöngyösi István, Csalárd Cupido, Proserpina elragadtatása, Cuma városában építettett Dédalus temploma, Heroída-fordítások. s.a r. Jankovics József–Nyerges Judit. Balassi Kiadó. Bp., 2003. (RMK, Források)
- Jankovics József, *Gyöngyösi redivivus avagy a porából megéledett főnix.* In: Gyöngyösi István, Márssal társalkodó Murányi Vénus. s.a r. Jankovics József–Nyerges Judit. Balassi Kiadó. Bp., 1998. (RMK, Források)
- Jankovics József, *Gyöngyösi restitutus.* In: Gyöngyösi István, Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága. Palinódia. s.a r. Jankovics József–Nyerges Judit. Balassi Kiadó. Bp., 2000. (RMK, Források)
- Kibédi Varga Áron, *Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa.* It. 1983. 549–91.
- Kókay György, *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Balassi Kiadó. Bp., 1997.
- Kovács Sándor Iván, *Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi.* In: Koboz és virginál. Békéscsaba, 1999.
- Kulcsár Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Bp., 1943.
- Latzkovits Miklós, *A Florentina szerkezetéről és a közjátékozás XVII–XVIII. századi technikájáról.* In: Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.), *Barokk színház–barokk dráma.* Debrecen, 1997.
- Markos Béla, *Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai.* Magyar Könyvszemle. 1971. 1–11.
- Novák László, *A nyomdászat története I–VII.* Világosság kny. Bp., 1925–1930.
- P. Vásárhelyi Judit (szerk.), *Fejezetek XVII. századi nyomdászatunkból I. rész.* OSZK–Osiris Könyvkiadó. Bp., 2001. 1–160.
- Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája 1711–1860. 1–4; 1888–1892. és Pótlások. 5–8.* Bp., 1971–1991.
- Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája (1712–1860) I–IV.* (Bp., 1888–1892).
- Pogány György, *A magyar könyvkereskedelem rövid története.* Hatágú Síp Alapítvány. Bp., 2004.

- Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601–1635.* Borsa Gedeon, Hervay Ferenc és Holl Béla, Bp., 1983.
- Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655.* Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit, Bp., 2000.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1–2.* Bp., 1971–1983.
- Schön Adolf Ábel, *Gyöngyösi Phoenixének magyarázatához.* EphK. 1908. 649–50.
- Stoll Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840).* Balassi Kiadó. Bp., 2002.
- Szabó Károly – Hellebrandt Árpád, *Régi magyar könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások 1–5.* Dörnyei Sándor (szerk.). Bp., 1990–1996.
- Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár I–II.* Bp., 1879–1885.
- Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár I–III.* (Bp. 1879, 1885, 1896–1898).
- Tevan Andor, *A könyv évezredes útja.* Gondolat Kiadó. Bp., 1984.
- Toldy Ferenc, *Gyöngyösi István válogatott poétai munkái.* Heckenast Gusztáv. Pest, 1854/1865.
- Trencsényi Waldapfel Imre, *Gyöngyösi-dolgozatok.* Bp., 1932. 15.
- Várkonyi R. Ágnes, *A Márssal társolkodó Murányi Vénus 1664-ben.* It. 1980. 77–104

ISTORICUL EDITĂRII OPERELOR LUI ISTVÁN GYÖNGYÖSI

(Rezumat)

Opera lui István Gyöngyösi „Márssal társolkodó Murányi Vénus“ a ieșit de sub tiparul din Cassovia în anul 1664. În 1998, Editura Balassi din Budapesta inițiază editarea unei noi colecții Gyöngyösi. În perioada dintre cele două date apare pe teritoriul Ungariei un număr impozant de texte de același autor dând naștere la o mulțime de variante de text. În studiu se tratează cu precădere cele apărute între 1664 și 1800. Făcând abstracție de aranjarea textelor în volume, autoarea a identificat din perioada amintită 118 opere literare tipărite avându-l ca autor pe István Gyöngyösi. Se diferențiază epoci ale receptării acestora prin caracteristici editoriale. Dintre operele aceluiași autor, 59 apar în a doua perioadă, 32 în ultima perioadă, 13 între 1864/65 și 1904. În prima și a treia fază se editează doar șapte opere de Gyöngyösi.

TERMÉSZETÉLMÉNY ÉS DÍSZÍTŐ INDÁZÁS
BÁNFFY MIKLÓS ÍRÁSMŰVÉSZETÉBEN

Koronként, korszakonként problematikus annak eldöntése, vajon hol vonhatók meg egy stílus határai, mikor veszi át annak helyét az új vagy az újjáéledő irányzat. E problémakörből meríti témáját doktori értekezésem is, melynek hipotézise – bizonyításra váró feltevése – a szecesszió újjáéledése Bánffy Miklós írásművészetében.

A Bánffy életmű felé vezető utat elsősorban Ady sokatmondó értékelése nyitotta meg, aki a *Naplegenda* című színmű kapcsán a következőket írja: „Nagy gondolat. Buja, költői szép nyelv. Elegancia a fölfogásban. Mithikus és illatos homály. Sok rafináltság. Megmozgatása sejtjeinknek. Egy modern írás... Jel az új jelek között.” (*Vallomások és tanulmányok*. Budapest. 1944. 162.) Ez tagadhatatlanul a szecesszió találó költői jellemzése, így számomra is sokatmondó vélemény. Több idevágó értékelés a Bánffy egyéniségét jellemző artisztikumra hívja fel a figyelmet, épp ezért szecessziójának a vizsgálatát elősegítő alapozásul szolgálnak. Kovács László (1943: 576) azt emeli ki, hogy Bánffy személyében „tökéletes harmóniában, igazi művészi együttesben alkot az író és képzőművész”. Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent Magyar Színművészeti Lexikon (1994: 55) így ír Bánffyról: „A szecesszió jegyében színpompás, változatos téma- és jelmezkompozíciókat alkotott, a színpadi monumentalitás, a drámai cselekmény és a jellemek felfokozott, stilizált ábrázolásának szolgálatában...” Szabó Zoltán (1998: 150–68) Bánffy két késői művében – a *Reggeltől estig* című kisregényben, s a trilógia első részében, a *Megszámláltattál* címűben is fedezett fel szecessziós stílári sajátosságokat.

Sőni Pál (1981: 9) a *Reggeltől estig* című kisregény előszavában Bánffy „festői látásmódját” dicséri, amely szerinte „jellegzetesen meghatározza Bánffy novelláiban és regényeiben [...] az erdélyi táj szépségének visszaadását [...] ezekben a szavakkal festett képekben lépten-nyomon tetten érhetjük a képzőművészt”.

Mindehhez tudnunk kell azt is, hogy Bánffynak, a Budapesti Nemzeti Színház és az Operaház egykori intendánsának értékes könyvillusztrációi, rajzai, díszlettervei vannak. Az Erdélyi Szépmíves Céh számtalan kiadványa az ő illusztrációs anyagával jelent meg. Hollandiai emigrációja idején arcképek készítésével tartotta fenn magát, egy génuai konferencia résztvevőiről pedig karikatúra-sorozatot készített, melyet ötszáz példányban meg is jelentetett *Ben*

Myll: fresques et frasques cím alatt. Schöpflin Aladár írja ezekről a portrékról, hogy Bánffy belelátott modelljei karakterébe és intelligenciájába.

A Nemzeti Színház és a Magyar Operaház főintendánsaként felismerte Bartók Béla szerepét a modern zene megteremtésében, és elérte, hogy *A fából faragott királyfi* című táncjátékot (1917), majd *A kékszakállú herceg vára* című operát (1918) Budapesten bemutassák. Mindkét darab színpadképét ő tervezte, számos rajzot, metszetet készítve hozzájuk. Újító módon viszonyult a színházi és operaházi díszlettervezéshez: bizonyítják azok a díszlettervek és jelmeztérvek, amelyeket a kolozsvári Állami Magyar Színház könyvtárában találtam, és amelyeket maga Bánffy készített leginkább *Nagyúr* című színművéhez. Ezekben a munkákban Bánffy szakított a több évtizede elköltött „korhúséggel”, és helyette izgalmas, újszerű színpadi látványtervezéssel lepte meg a közönséget. Murádin Jenő (1999: 52–5) Bánffy rajzoló és illusztrátori munkásságáról szólva elmondja, hogy: „Nem jutott el ugyan az avantgárdig, de színpadképei még akkor is sokkolóan újszerűek és látványosak voltak.”

Elmondhatjuk tehát, hogy Bánffy Miklós a századforduló egyik sajátos típusa, egy személyben író és képzőművész, ami különben jellegzetes alakja a szecessziós irodalomnak.

Ez a felismerés, valamint a Bánffy alkotásairól olvasott szecesszióra utaló méltatások ösztökéltek arra, hogy műveit tüzetesebb stílustörténeti elemzés tárgyává tegyem. Elképzelésem szerint írásművészetének minden ágát vizsgálat alá vetem, tehát sort keríték elbeszéléseinek, drámáinak és regényeinek stílustörténeti elemzésére. Céлом elérésének érdekében az író 41 elbeszélését, két fontos drámáját (*Naplegenda, A nagyúr*), két kisregényét (*Reggeltől estig, Bűvös éjszaka*) és nagyméretű alkotását, az *Erdélyi történet* című trilógiát tanulmányoztam. Kisregényeinek és trilógiájának olvasása során szecesszióra valló stílusjegyekre figyeltem fel, amelyek éppen azért voltak érdekesek számomra, mert nem század eleji, hanem két évtizeddel későbbi alkotásokban fordulnak elő. Kutatómunkám során ismertem fel, hogy Bánffy Miklós több művében is a szecesszió egészen késői megnyilvánulásának vagyunk tanúi, melynek alapján esetleg utószecesszióról beszélhetünk. Témám szempontjából nehézséget jelentő dolog, hogy Bánffy alkotásait mind ez ideig nem igen helyezték irányzattörténeti megvilágításba, s a századforduló irányzatainak húszas, illetve harmincas évekbeli utóéletéről szinte semmit sem tudunk, így kevés a viszonyítási alapunk. Az említett kérdések érdemben való tárgyalására természetesen csupán a Bánffy-mű szecessziós sajátosságainak részletes bemutatása után kerülhet sor.

Alábbiakban a szecessziót oly módon kell megközelítenem, mely szerint e stílusirányzat megjelenésformái a szövegbeli és szövegszerkesztési síkon találhatók. A plurimedialis szöveg síkja az, amely a specifikus szecessziós tartalmat és gondolatíságot közvetíti. Elemzésemben hipotézis, hogy Bánffy regényeinek, elbeszéléseinek és drámáinak a szövegében, a szerkesztés sajátosságaiban, tehát a formai összetevőkben is megnyilvánul a szecesszió.

A témául szolgáló szecesszióról, mint sokat vitatott és sokféleképpen értelmezett irányzatról gazdag szakirodalom áll a rendelkezésünkre. (Pók 1972, Koós 1979, Kiss 1984, Szabó 1976,1986,1998). A szecesszióról fontos megjegyezni, hogy elsősorban képző- és iparművészeti, építészeti stílus, de kevésbé fejletten szépirodalmi is. Ez a magyar irodalomban több mint két évtizeden át ható irányzat nem tekinthető egyetemes korstílusnak (úgy, ahogy azt többen állítják), hanem egynek a századforduló irányzatai közül. Stiláris sajátosságainak, kifejezőeszközeinek a rendszere nem zárt, hanem inkább nyitott, ezért nehezen körvonalazható. Inkább egymáshoz közel álló tendenciák egysége, egymással összefüggő stiláris sajátosságok foglalata.

Bánffy Miklós írásművészetének több tartalmi sajátossága (művésztéma, metafizikai jelleg, nyugtalanság, finomság, artisztikum, líraiság, szenzualizmus a leírásokban, stilizáltság) már önmagában is a szecesszióra vall. Engem inkább a stílus szecessziós vonásai érdekelnek, ezért ez esetben is a stiláris sajátosságokra fogok inkább kitérni.

A stílus legátfogóbb szecessziós sajátosságát, a díszítettséget és nyelvi anyaggal való bizonyítását három lehetőségének megfelelően fogom tagolni: 1. díszítő motívumok, 2. stilizáció, 3. indázó mondat- és szövegszerkezetek és a belőlük fakadó dekoratív zeneiség.

Az alábbiakban, – helyszüke miatt – csupán két lehetőséget érintek: a díszítő motívumok közül a természet jelenlétét figyelem meg, illetve az indázó mondat- és szövegszerkezetek díszítő jellegét. E két díszítő elemre azért esett a választásom, mert megfigyeltem, hogy a művészelektű Bánffy annyira kedveli a természeti leírásokat, hogy gyakran megfélekedezik a mondathatárokról, s indázó szövegszerkezeteket alkot. Szabó Zoltán (1998:146) a szecessziós dekorativitást a nyelvi kifejezés alapjául szolgáló négy jelentéskör szerint tárgyalja: 1. érzéki érzetek, 2. illúzió és álom, 3. művészet és szépség, 4. természet. E díszítő motívumok közül engem a természet, mint dekoratív lehetőség érdekel.

A szecesszióban jellegzetes díszítő motívum a természet tág jelentésköre. A természetről, mint a menekülés egy lehetőségéről Kun (1974: 85) jogosan állítja, hogy „a természet lesz az utolsó mentsvár, amely egyes-egyedül képes az összerontott, leszerelt életeket újjáépíteni”. Valóban, a szecesszió művészetét egy jól kivehető természet utáni nosztalgia hatja át, ami egy sajátos természetlirizmust, olykor valóságos természetmítoszt szül. A természet mitizálásának vagyunk tanúi Bánffy írásművészetében is. Erről vall az Erdélyi történet női főszereplője, Adrienne is, aki a gyönyörű kilátáson elcsodálkozva állítja, hogy a más vidékről valóknak szokatlan mezőségi tájat is „valami nagyszabású szépség tölti be” (*Megszámláltattál*. E: 103).

Abády Bálint, a trilógia főszereplője gyakran nézi elbűvölten a tájat, valóságos vadonban érzi magát azokban a sűrűségekben, hol „fűz és kutyafa aljnövények fölé óriás nyárok sokasága emelkedik, tölgyek széjjelterpesztett ágakkal és kőrisek, égerfák minden rend nélkül, kuszán, ahogy a természet adta [...] közelebb-távolabb egy-egy csoport feketefenyő áll [...] A tövüket

orgonagyűrű veszi körül. Most teljes virágzásban van a borostyán, *lila puhaságukból* iramodik ki a fenyő koromszín bokkrétája...” (a természeti kép szinesztéziában teljesedik ki).

Természeti leírást találtunk a kisregényekben is, példának itt most a *Reggeltől estig* című kisregényből idézem a tavaszi megújulás képét: „A fák már zöld bojtokkal cicomázták föl ágaikat, a vörösfenyő puha, kis zöld ecsetekkel tűzte végig könnyű gallyait, egy-egy kakukk magszólalt valamely csalitban, sárga vadvirágok szóródtak széjjel a megújult fűvön: kankalin, vadnarcissus, békafű – halvány, kövér rügyek fehérlettek a rekettyefűzön, kiomló, ötszörös nyelvek a vadgesztenyefán, mindenfelé tavaszodott, izgett-mozgott minden az új kikeletnek új reményében.” (*Reggeltől estig*.R-B: 128.) A tavasz a lappangó energiák aktivizálódásának ideje, a testi-lelki-szellemi megújulás izgalmas lehetősége: azaz várakozás. A természet megújulásának vágya a művészetek megújulásának igényét, várását is szimbolizálja. (talán innen az *art nouveau* elnevezés).

A természet lenyűgöző erejéről vall a *Naplegenda* című dráma női főszereplője, Virágszál is, amikor a következőket állítja: „Olyan szép az erdő! Száz madár dalol az ágakon, s mintha tarka csöppek hullanának az ágakról, tenger virág borítja a piros harasztot.” Bánffy színművében ugyanis gyakoriak a természeti leírások. Az egyik például a vörös szikla bemutatása: „Sokszor elmegyek a vörös sziklára, tudod Ünő, arra amelyik ott kelet felé néz, tudod, amelyiknek az oldala olyan, mintha valami óriási tűz végigperzselte volna. Ott mindig szél jár, a völgyből fel. Mint a patak árja, úgy omlik el felettem, mint a hűvös hegyi patak. Úgy érzem akkor, mintha valami nagy rejtett, csodás titok akarna előttem megnyilvánulni ott, az erdők tengeréből feltörve, az alatt keringő sejtelmes völgyből [...] És a lelkem vágyva száll a szél után, együtt az úszó fehér fellegekkel (*Naplegenda: 2*)”.

A szirttről gallyakkal hazatérő Virágszál természetesen virággal, vörös liliummal érkezik, olyan ritka virággal, amit az idősebb, tapasztaltabb Ünő sem ismer. A völgy leírása is tele van természeti képekkel: a vörös lilium mellé a vérszínű rózsza kerül, a rózsabokrok pedig oly nagy méretűek, hogy csillogó vörös tónak tűnnek. S mivel a dráma cselekményének színtere az erdő vadonja, a leírásokban, a hasonlatokban szereplő állatok is vadon élő ragadozók. Ezek a hasonlatok mintha arra szolgálnának, hogy az embert a természethez közelítsék, s egyúttal nagyfokú dekorativitást biztosítsanak: Nup szeme olyan, mint az éhes farkas izzó szemepárja. Tüzesebben követi a férfi a nőt (tanítja Ünő Virágszálát), mint a párduc az erdő őzeit, mint sólyom a szálló vadgalambot. Virágszál a harkály élelemkeresését figyeli, azt, hogy hogyan tömi férgekkel a begyét. Ünő szerint egy szerelmes férfi veszedelmesebb a megvadult sörényes bölénynél. A tűz szelleméhez fohászokodva pedig arra kéri a bálványt: „Kergesd el, ahogy elkergeted a ragadozó, üző vadakat”, cserébe a legkövérebb őz combját, szívét, máját ígéri a bálványnak. Hazatértekor Ijjas azzal fenyegeti az idegen betolakodót, hogy az „erdő ebeit, a kőszáli keselyűket” fogja hizlalni Nup

roncsolt tagjaival. Nup szőke őzének tekinti Virágszálat, akit az erdő vadjaként üzött, követett és küzdött érte, akinek úgy piheg édes arany teste, mint „sebzett gerlének puha tollu torka”.

A felsorolásból láthatjuk, hogy a természet, az erdő vadjai, madarai elég szép számban megjelennek a *Naplegendában*. A természeti elemek gyakran díszítő motívumok, általában hasonlatok elemei, ritkábban metaforikus képek (Virágszál szőke őz, Nup fénylőábrázatú vadász).

Kicsit furcsa, víziószerű természetleírás az, amit a *Lóki Gáspár csodás története* (V: 127) című novellában észlelhetünk: „Egy-egy hab föl-fölesapott a szirt fölé. Fehér rojtos tajtékja ott táncolt fölötte, aztán eltűnt, csak azért, hogy a másik percben fölvesse újra fénylő, játszi kedve. A szárazföld felől sűrű bokrok vették körül, melyeknek fekete lombja úgy omlott egymásra, mintha alattuk, közöttük mindmegannyi lugas öblösödnék, és a fekete lombban puha, világos foltok voltak szétszórva, pajzán füzereket alkotva, az azáleák, kaméliák, a rózsás babérfák szétszórt fésző virágai. Hát még erre balra, magasabb rózsákból mintha valami vízesésnek minden cseppje rózsává vált volna, mintha piros ajkak nyitak volna mindenfelé, fel a folyondáron, alá a pázsiton! És a tömérdek rózsá között csermely csobogott, voltak körülötte halvány liliomok is. Olyan titokzatos édes képet írtak a sötét lombok fölé a liliomkelyhek, hogy azt hihette volna valaki: puha, fehér felhő ereszkedett oda egyenesen a mennyországból. A fátyolos ködruhájú holdból, a szétszórt miriád csillagokból enyhe fény rezgett a tájon.”

Ha az évszakok váltakozásait figyelem meg, arra a következtetésre jutok, hogy Bánffy a tavasz és a nyár, ritkábban az őszi tájat mutatja be. A napszakok közül pedig inkább a hajnalt és a déli napsütést kedveli. Ezt azzal magyarázom, hogy Bánffy kedveli a szín- és fényhatásokat, amelyek leginkább a tavaszi, nyári és őszi reggeleken, illetve a nap teljes dicsőségében érvényesülnek legjobban. A trilógia második részében, az *És hijjával találtattál* címűben például: „A napsugár aranygerendája belövellt a kunyhóba [...] Hirtelen józanná vált a kaliba belseje, mely addig a félhomályban teli volt sejtelmes búbájjal.” (*És hijjával találtattál*. E: 57). A hajnalnak és az ősznek tipikus kísérő természeti jelensége a köd és a színes égbolt, amelyek pillanatnyiságot, tűnékenységet, elmosódottságot felidéző hatásuk miatt elsődlegesen az impresszionizmus elemei, de dekoratív hatásuk miatt nem elhanyagolhatók a szecessziós stílus szempontjából sem. A napkelte csodálatos misztériumát rendkívül színes, érzékletes képekben tárja elénk Bánffy a trilógia harmadik részében: „A szemhatár alján, lila rojtos hosszú fellegsávok alján keskeny sárga fénylés. Az ég violaszín. Benne valószínűtlen karcolásban az újhold sarlója. Lassacskán világosodik az égbolt. Lilából átvált szürkébe, aztán lehelletkönnyű zöldbe, ami a magasban már ki sem fejezhető szín, annyira halovány. A hegyek szigorúan rajzolódnak, akárha pengevékonyak volnának, így sorakoznak a végtelenségig, fűrészfogakkal a közeli éle, ha fenyőerdő borítja, tovább már csak vonal mindenik, mintha lemezből szabták volna ki, a gyalui Magura föllendülő íve, a Hármashegy gúlái, a Dobrin belapult

görbéje, bármilyen különbözők is, egyformák és egységes, majdnem zenei ritmusban következnek, hegyél hegyél mögött, mintha óriási kések feküdnének által a földön.

Itt néhány ág imbolyog a hajnali szellőben, tintafeketén rajzolva. Mert nincs még szín sehol, csak az égen, minden más árnyék, halványabb vagy sötétebb. Mégis árnyék csupán, mintha tusfestmény volna vagy rézkarc [...]

Vérraranyba váltott az ég alja Hosszú sugárkévék, akárha reflektorból, átlőnek a fellegsávok résein, száguldanak végig az égbolton, hol eddig láthatatlan kis párafoszlanók pirosznak hirtelen. A felhők vízszintes szalagokká szakadoznak. Ezüstrojt rámazza körül a közelébb valókat, narancsvörössé gyúlnak a hátrábbiak, sáfránysárgák és gáliczöldek izzanak, lobognak legbelül, mintha az egész láthatár mögött kohó lángolna és folyékony ércek ömölnének széjjel.

Pillanatonként fokozódik a fény. Akár varázsütésre, alig tudni, mikor a hegycsúcsok, gerincek hirtelen színessé változnak át. Könnyű kébbe a távoliak, a szomszédosak gazdag zöldekbe, rózsás zománc szalad a szirtek oldalába, de még sehol sincs árnyék, csak különböző színek maguk természete szerint és az egész világ várakozva vár, vár szívdobogva ama percre, mikor megújul ismét a napkeltének örök misztériuma.”(*Darabokra szaggattatol*. E: 170)

A természet elengedhetetlen, nélkülözhetetlen tartozéka a virág, amely nemcsak az ipar- és képzőművészeti szecessziós stílus alapmotívuma, hanem ugyanakkor az írásművészetnek is legkomplexebb szimbóluma. Egyszerre hordozza az ígéretes tavasz, az ifjúság, a termékenység és az áldozat általi jövővállalás motívumát. A stílusformáló szecessziós érzetkultusznak is megfelelő forrása a formák, színek, illatok végtelenét produkáló virág. Dekorativitása és viszonylag rövid élettartama miatt gyakran asszociálódik a női nemmel, a változó emberi érzelmekkel. A szecesszió virágmotívuma két világot köt össze: egy eltűnt és egy virágzó, élni akaró világot. A virág fejezi ki a szerelmesek szenvedélyét, enyhíti a gyász fájdalmát, de díszíti a tánctermet és a bálozók ruháját is, azaz a „növény a nyílt lét szimbóluma” (Eisemann 1987: 785). Adrienne báli ruhája sima, fekete. „Magasan hordott fején széles aranykorona. A mandzsu császárnék képein látunk ilyet. Vékony aranyvirágok sokfajta mivességben, amik arasznyira kihajlanak kétfelől. Indagörbülésük végeit kősöntyűk bojtazzák, ércvirágok ezek is piros ékkővel megtűzdelve, mintha vércsöpp hullana ki a kelyhükből [...] A korona hátsó széléről vékony aranszalagok iramodtak térdhajlason alul, egy-egy ércvirágban végződve mindenik. Mindenik megtűzve vérszínű rubinkövekkel és ahogy ment, a ruha sodrában a násfák ide-oda görögtek, kísérték a járás ritmusát, mintha férfiak pirosuló vágya követné suhogó lépteit” (*Darabokra szaggattatol*. E: 102). A virág nemcsak a létet, de az érdek nélküli, önmagáért való művészet pusztán gyönyörködtetni akaró szándékát is kifejezi.

Tudjuk, hogy a szecessziós irodalomban a természet gyakran stilizált formában jelenik meg. Érdekes azonban, hogy Bánffy műveiben a természet

általában nem művi, nem mesterséges, mint a szecesszió más íróinál (ahol sok a szoba- és dísznövény), hanem az üde erdei rózsák, a kicsit különleges szirti vörös liliom és az erdő vadállatai jelennek meg. Legkedveltebb virágai a mezei vadvirágok, illetve a vadon termő növények: harangvirág, kankalin, kásafű, vadlóhere stb. A kerti virágok közül talán a szegfű, azálea, kamélia, orgona, jázmin, olajvirág, glicínia, babérfá és a rózsa fordul elő leggyakrabban, és nem a divatos orchidea.

Hogy ebben a – más íróknál ritka – virágkultuszban mi a szecesszió, arról Eisemann tájékoztat. Rilke felfogásából kiindulva, miszerint „mi nem szeretünk úgy, mint a virág” – állítja, hogy „a szecesszió prófétikus szépségeszménye: életünket virágszerűen leélni” (Eisemann. 1987: 786). A virágkultusz összefügg a szín- és fényhatásokkal is, minthogy a színérzékelést a szecesszió a virágélményben folytatja, hiszen a képzőművészet két elemét, a színt és a vonalat a virágornamentika egyesíti. A *Reggeltől estig* című kisregényből vett példával is ezt szeretném megvilágítani: „A pergola kúszó rózsái, mintha a nap előtt hódolatban ontották volna karmazsin virággarmadáikat, azok között is csak szín, csak tündöklés, csak ragyogás” (*Reggeltől estig*: R-B: 76).

Ebben a hatalmas virágkultuszban a természeti jelenség az emberrel vagy valamilyen emberi sajátossággal fonódik össze.

A természet tehát színes ruhákba öltözködik, emberi cselekvésekkel ruházzák fel, s így emberiesül. A természeti világból vett hasonlatok segítségével teremt az ember kapcsolatot a természettel, a természethez tartozó fogalmakkal, amelyek díszítő motívumként jelentkeznek. Mária úgy érezte, mintha a lelke virág lenne, mely sejtető vágyakozással kinyitná lassan az addig csukott szirmait (*Reggeltől estig*: R-B: 73), a csecsemő virágbőre (R-B: 85), a csecsemő bőre majdnem áttetsző lett, mint a virágszirom karmazsinos húsa (R-B: 86), mint valami puha, napsütötte gyümölcs, olyan volt a leány ajka, duzzadt és meleg (*Megszámláltattál*. E: 302), csókja fölsikamodhatott a virágszirombőrnek egy levélbélyegnyi pontjára (493).

A szecessziós irodalom által kedvelt stilizált, művi természettel ritkán találkozunk Bánffy műveiben. Ezzel is inkább álombeli irreális kertbe vagy éppen mesebeli erdőbe kalauzol az író. *A szőnyeg* című elbeszélésben például a főhős álombeli világában mesesárkányokkal, csodamenyéttel és bolondos, valószínűtlen madarakkal találkozik, mesegyümölcsöket lát, „melyek mintha kéjesen hasadoznának – sokrétű héjuk mosolyba fodrozva” (*A szőnyeg*. V: 146). Safrancics mindenféle furcsa állatot tart, csodálatos beste madarakat, melyeknek senki se tudná a fajtáját. (*A rettentő Safrancics és a kis Borbálka*. V: 26). Gyerőffy, a trológia egyik hőse is műfenyő gyertyáját gyűjtja meg (*Megszámláltattál*. E: 310) A furcsa állatok és növények a velük kapcsolatba kerülő hősről is sok mindent elmondanak nekünk: elsősorban azt, hogy másabbak, mint a többiek, furcsák ők is. Az *Élő kísértetek* című novella hőse a mesterkélt kertben sétálva vad, vágyakozó virágokat lát, melyekről alig tudja megállapítani, hogy „vajon virágok-e”.

Az állatnevekkel alakult képek hangulati tartalma nem mindig pozitív hatású. Míg Adrienne ingerkedő haja önálló életet él, akár a tenger csillag-állatai (*Megszámláltattál*. E: 492), s mély gerlebúgású kacagással kacag (*Megszámláltattál*. E: 541), addig a Mária által megsodált férfi olyan, mint valami nagyon hatalmas, nagyon tökéletes állat (*Reggeltől estig*. R-B: 74), Dinóra pedig madárlelkű kis nő (*Megszámláltattál*. E: 247).

Bánffy szecessziósnak vélt műveiben tehát szokatlan környezetben szerepelnek a természeti jelenségek. A természetes a művivel, a stilizálttal áll szemben, és gyakran megtörténik, hogy az elsődleges értékű hatóerő a művi lesz, ez azonban Bánffy természetlirizmusára nem igazán jellemző.

Természetleírásaiban gyakran találkozunk indázó szárú és kúszó növényekkel, folyondárokkal, s elég gyakoriak a görbülő jelenségek is (hajlott kezek, elomlott női haj, kígyózó füst stb.). Legtöbbször Bánffy üde, valószerű természetet mutat be. Ilyen környezetben a görbülő szárú, meghajló növények is a maguk természetes indázásukban jelennek meg: a vadlóhere fehér gömböcskéi, a vadgesztenyesorok karácsonyfás gömbölyűsége (*Megszámláltattál*. E: 384).

Az indázás szempontjából fontos szerepük van a virágoknak. A virágok indázó vonalukkal a díszíttség alakítói.

A stílus hangulati telítettségéhez tehát nemcsak a díszítő motívumként megjelenő természet, hanem az indázás is nagymértékben hozzájárul. Halász Gábor (1977: 472) állítja a szecessziós alkotókról, hogy „a mondatban a szavak elosztását, váratlan kapcsolatait, helyzeti energiáját és súlyát élvezik”. Szabó Zoltán (1988: 262) a szecessziós szövegszerkezetek indázó jellegéből fakadó hullámmásra hívja fel a figyelmünket: a szecessziós irodalomban „sajátos a mondat- és szövegszerkezetek indázó jellege és a rendszerint ebből fakadó zenei hullámmás”. Az indázás tehát mondat- és szövegszinten egyaránt érvényesül, feltűnő sajátos ritmusa pedig a próza zeneiségét növeli.

A mondatszerkesztés a szecesszióban fellazult. Ilyen körülmények között a szöveg stabilitását a különféle módon visszatérő elemek biztosítják: ismétlés, párhuzam, halmozás, fokozás, körülírás, ellipszis.

Szabó Zoltán (2002: 270) vizsgálatai alapján az indázás három nyelvi formáját különíthetjük el: (1) indázásra utaló szavak, (2) hullámmozgásokat tartalmazó leírások, jelenetek, (3) indázó mondat- és szövegszerkezetek. E három lehetőség segítségével vizsgálom én is Bánffy írásművészetében az indázás stílusformáit.

Hogy az indázó jellegű képző- és iparművészeti díszítő motívumok és a hasonló jellegű mondat- és szövegszerkezeti formák összefüggnek, az is bizonyítja, hogy a szecesszió írói, így Bánffy is kedveli az indázó, kígyózó alakú mozgásokra, jelenségekre utaló szavakat: megakadt kígyózó indákban, körülfogta folyondár ujjjaival (*A rettentő Safrancs és a kis Borbálka*. V: 35), az asszonyi alak ott feküdt „a rózsafolyondár piros nyoszolyáján. Aranyhajszál hajzata szétfolyt a tömérdek virágon, mintha a folyékonyvá vált napot öntötte volna el.” (*Lóki Gáspár csodás története*. V: 127), kusza írásformák összefonva,

egymásba róva zezzugosan [...] lassan görbülő vonalak sáfránysárgán fordultak önmagukba vissza [...] (*A szőnyeg*. V: 143), [...] egy-egy ívhajlású szírom hangtalanul esett az asztalra (*Valahol*. V: 153), a fák törzsei gömbölyűek (*Bűvös éjszaka*. R-B: 173) a kőkorlát görbe cikornyái (*Megszámláltattál*. E: 57), Adrienne korcsolyázás közben „olykor spirálban egyensúlyozott tagokkal perdült át önmagán (*Megszámláltattál*. E: 182), kavargó örvény (*Megszámláltattál*. E: 206), a szája a széjjelbomlott haj kígyózó szálai között megkereste a száját (*És hijjával találtattál*. E: 183), a szőnyeg hullámos, akárha örvények kavarnának (*És hijjával találtattál*. E: 206), visszalendülő párkány, csavaros oszlop, csavarodó arany kacskaringók (*Darabokra szaggattatol*. E:16).

Az ilyen vagy az ehhez hasonló jelentésű szavak olykor egy-egy elvontabb fogalmat kifejező szó mellett vagy éppen valamilyen szokatlan szótársításban jelennek meg, s válnak ezáltal dekoratívvá: és nőtt, fejlett a muzsika-hullámverés (*Reggeltől estig*. R-B: 45), (a szimfónia egy részlete) túl tömött, egymásba fonódó, mint valamely őserdő folyondáros dzsungelje (R-B: 114), hullámszárnyalású ritmus, hosszú zenemondat (R-B: :116), lányok imbolyognak habozó tánclépésben (*Bűvös éjszaka*.R-B: 173), bougainvilleák sötét bíborszőnyeg-omlással, glicíniák lilás fürtökben (*Bűvös éjszaka*. R-B: 178), Adrienne haja spirálokban kunkorodott el bolond kérdőjelekké (*Megszámláltattál*. E: 292), koromszín haja vad kígyózásban lobogta körül az arcát (*És hijjával találtattál*. E: 184).

Sőt még a rokon irányzatokkal, a rokokóval és a barokkal való hasonlóságra szóló utalást is olvashatunk: az asztali készlet a XVIII. század legbolondabban kagylózott korából való (*Megszámláltattál*.E: 314), „A falak mentén óriási szekrények vadul csavarodó arany kacskaringókkal, drága fából összerótt oszlopozások, tündöklő ércagyók a felső görbülésen és arany puttók arany pajzsokkal hadonászva és mindezek fölött a stukkómennyezet a bécsi barokk kunkoraival, pazar gazdagságuk elborít mindent.” (*Darabokra szaggattatol*. E: 16).

Nemcsak szavakra, hanem hosszabb-rövidebb leírásokra, jelenetekre is felfigyelhetünk, amelyekben sok a visszatérő, a hullámzó, kígyózó mozgás. Bánffy írásművészetét vizsgálva sok ilyen példát találtam. Itt most csupán a legjellemzőbbeket, a legszebbeket ragadom ki, vigyázva arra is, hogy lehetőleg a Bánffy-mű mindenik részét átfogjam. Első példám a *Lóki Gáspár csodás története* című novellából való: az asszonyi alak ott feküdt „a rózsafolyondár piros nyoszolyáján. Aranyhajszál hajzata szétfolyt a tömérdek virágon, mintha a folyékonyvá vált napot öntötte volna el” (*Lóki Gáspár csodás története*. V: 127). A *Reggeltől estig* című kisregényből a zeneművész szimfóniája leírásának egy részletét választottam: „Elsőbbben hosszú, ismétlődő szólamok kapcsolódtak fűzészerűen egybe, csapódtak lassú, folyton ismétlődő, folyton elcsengő ütemben, valami hirtelen megszűnések homokpartjaiba. Soká tartott ez így, soká, míg minden körülöttük, még a levegő is hullámzana már.” (*Reggeltől estig*. R-B: 45). Csodálatos a trilógia első részében a tűz dinamikus leírása: „Fölül pedig

vadul pattog a tűz, óriás lángokban. Sok-sok vékony ág, gally, kuszán meredő fenyőcsap, mely lóbálgat, mintha vihar rázná, szőrös ágacsok, mik föl-fölugráltnak bolondul, zsarátnok temérdek, fölszállva, visszahullva és mindezt pedig ragyogó palástként átöleli a láng, fehéren, kéken, kívül vörösen is, narancssárgákkal és méregzöldekkel, iramodik fölfelé, siet rettentőn, mindez a fény, tündöklés, szín és lobogás, mindez siet föl a bíbor éjszakába, siet, mert alatta más lángok kergetik, azok is mind föl-föl, nyughatatlanul, ezeryi formában, azonosban mégis mindennél fényesebben, millió szikra száll el fölöttük, tán az utat mutatják, mind magosra rohan tovarepülve, – útját a boldog megsemmisülésnek, a mennyországoknak az útját” (*Megszámláltattál*. E: 196). A legváltozatosabb indázó leírás, talán nem is véletlenül, egy természeti kép bemutatása: „És azt a tömérdeknövényt, mely között keserűlapuk is szorongtak, mindezt összefonta, lehúzta vagy megkötötte, ágakon fölfutott, hogy onnan visszahulljon a vadkomló folyondárja, egybetársulva a szulák szálával, mely halvány bimbókkal tarkította mindezt, a burjánok százait, a bokor és a fa ágát és néhol magasról imbolygott egy-egy már kibomlott virágja, mintha pillangó lenne, mintha csak lebegne szabadon. Az ösvényen pedig átkúszott a szederinda alattomosan” (*Megszámláltattál*. E: 397).

Ez a sokféle kígyózás, hullámváz önmagában véve is dekoratív. Az indázó mondat- és szövegszerkezetekből időélmény is származhat, amire Bánffy műveiben is találunk utalást: „(a porhó szétszóródott), hogy pár pillanat múlva más helyütt, másként...ismét megjelenjék” (*Megszámláltattál*. E: 204), illetve elvontabb formában, mintegy összegzésként: „Minden mindig ugyanaz, mindig más és mégis azonos” (*Megszámláltattál*. E: 210). Ez az összegzés, végkövetkeztetés *A szőnyeg* című novellában ekképp jelentkezik: „mindenik más és mégis egyforma-, minden részletük más és mégis egyforma csodavirágok” (*A szőnyeg*. V: 143).

Az indázás fő stílusformáját a hullámváz vonalú mondat- és szövegszerkezetek alkotják. Többen is (pl. Bencze 1996:351–2) a szerkezeti formák indázó jellegét tekintik a szépirodalomban igazi szecessziós sajátosságnak, mert a legszembeütőbb vonása a szecesszióknak, és mert a szecesszió szépségességét leginkább ez testesíti meg.

Az indázó mondat- és szövegszerkezetek több típusúak lehetnek, de ezeket a maguk teljességében még nem tanulmányozták. Minden bizonnyal közös vonásuk az, hogy különböző nagyságú, terjedelmű belső részekre tagolhatók vagy azért, mert eltérő a felépítésük, vagy éppen ellenkezőleg azért, mert azonos tagolódásúak. Mindenik esetben azonban jól elhatárolható a szelvények közötti határ. Egy-egy ilyen határponton új elágazás kezdődik. Egy-egy ilyen elágazás, ív lehet az előző ismétlése is, vagy annak továbbgondolása. A visszatérő szelvények akkor feltűnőbbek, ha terjedelmük változik (leggyakrabban növekszik a terjedelmük).

A következőkben – a teljesség igénye nélkül – számba veszek néhány olyan típust, amely Bánffy műveiben a leggyakrabban fordul elő.

Az egyik típus lényegében egyfajta felsorolás, amelyben sok mellérendelő szófüzér található. Itt a bevezető részt követő ívek belső tagolódásuk alapján különülnek el, s leginkább akkor válnak feltűnőbbé, ha az ívek belső tagolódása eltérő. A különbség rendszerint abban áll, hogy az egyikben egyelemű, a másikban pedig két- vagy többelemű egységek, leginkább jelzős szerkezetek fordulnak elő. Természetesen van másfajta belső tagolódás is. Példa erre a típusra Bánffy kisregényéből: „Enyhe, halk futamok indultak meg. Csöndesen játszó, tipegő hangok, kromatikus szaladgálások. Csöndes csermelyek, melyek érzés nélkül, bánat nélkül csörgedeztek végig a hangokon. Olykor elhalványodtak egészen, majd kissé megszínesedtek, de mindig egyhangú, könnyed, gondtalan szaladással, idilli semmitmondással csicseregtek le s föl, és újra föl – olyan hosszan, mintha ennek soha vége sem lenne” (*Reggeltől estig*. R-B: 116).

Bánffy több novellájában találkozunk olyan indázó mondat- és szövegszerkezetekkel, amelyekben az ismétlések lendítik tovább a szöveget. Erre a második típusra az jellemző, hogy az indázó ívek tagolódásának határai hangsúlyozódnak. Ismétlődő szavak indítanak leggyakrabban új indákat. A *Csácsá* című alkotásban például a főhőst az alkotás csodálatos láza ragadta el, melyet az író így mutat be: „Csodálatos láz, amelyben a lelkéből törekvések léptek elő, törekvések, amik domború alakban testet kívántak, törekvések, képek, melyek ismeretlenül éltek benne, öntudat alatti emlékezései ősi ind hazájának, melyet ő sohasem látott, melyről sohasem hallott, melyek talán az atavizmus rejtélyes útjain keltek életre” (*Csácsá*. V: 134). A nyolc tagmondatból álló összetett mondat hét tagmondata alárendelő minőségjelzői mellékmondat, amelyben a valami remeket alkotni vágyás óhaja jut kifejezésre. Éppen ezért háromszor fordul elő a mondatban a törekvések kifejezés, s minden alárendelő tagmondatot kötőszó értékű mutató névmással vezet be, ezzel is utalva a törekvések kifejezésre.

Két szó ismétlése adja meg a következő szövegrész indázó jellegét: „Újra elhallgatott a beteg, és lázban égő szemeit az asszonyra függesztette. Ezek a szemek oly esengően, könnyörgően néztek. Ezeknek a szemeknek a tekintete alatt elfelejtett Boriska grófné sok mindent. Elfelejtette, hogy ő a párbajban a másikat féltette. Elfeledte azt a nagy örömet, amit akkor érzett, mikor megtudta, hogy nem a másik, az a szép, szikár ember, aki oly melegen tudott ölelni, hanem ez a szöszke sánta maradt a porondon. Elfeledte azt a szúró, fájó, bántó érzést, ami a szívébe nyilallott, midőn meglátta az ágyon szegény Pétert, aki az ő keszkendőjéért kellett hogy halálba menjen” (*Boriska grófné kendője*. V: 121). Az első három mondatban a *szem* főnév ismétlésével találkozunk, de a harmadik mondatban a főnév mellett megjelenik az elfeledte ige is, amely a szöveg indázó jellegének hangsúlyozására hivatott.

Az *és*, *hogy* kötőszavak ismétlése hullámoztatja a következő szövegrészt: „És hogy úgy állt meg, mintha meg kellene állnia, és úgy ment el, mintha maradnia kellene. És hogy a zombékban távol – csip-csip – egy nádi rigó füttye szólt. És hogy közöttük, mint valami tavaszi aranylánc, ifjú rekettyefűznek sárga

picusos ága ingott. És hogy az ajka olyan nagyon piros volt” (*A szépség mint cselekvés*. Ön: 86). Az emlékezés felkavaró érzése szaggatottá és feszültté teszi a szöveget.

A *szaladt* ige hatszori ismétlése teszi indázóvá a részt, amelyben félelem és nyugtalanság jut kifejezésre: „Futva szaladt le a dombon. A szélvész szembevágta. Nem is érezte azt a sok millió jégtűt, amit az arcába csapott. Szaladt, szaladt le a völgynek, szaladt, ahogy menekülő állatok szaladnak, betartva az ismert csapást öntudatlan, szaladt, amíg bírta a szusza. Szaladt, mert úgy érezte, hogy az a kemény, gonosz elszántság, amit magára kényszerített, már elhagyta. Szaladt, mert félt, hogy összeesik és sírva fog fakadni. Szaladt, mivel egész föllépése, melytől erkölcsi elégtételt várt, belefulladt szégyenkezésbe, szégyenbe, a hálátlanságáért, a durvaságáért” (*És hijjával találtattál*. E: 323).

A kis Borbálka rettegését, a sötét erdőtől való félelmét hosszabb indázó szövegrészben mutatja be az író, amelyben több mondat a mintha kötőszóval indul. Az erdő visszatartó, ellenálló erejét olyan indázó mondatban tárja elénk az író, melyben rokon értelmű igék lendítik tova a képet: „Szegény Borbálka bizony szívesen visszafordult volna, de az erdő már nem engedte, körülfogta folyondár ujjaival, elzárta ágas-bogas mezsgyékkel, omló törmelékfalakkal, fojtogatta tövises bokrok, páfrányos bozótok tömegében.” Ebben a példában a határt, az inda csomópontjait nem ugyanaz a szó, hanem több szinonimája alkotja: nem engedte, körülfogta, elzárta, fojtogatta. Ez is a szecesszió egyik jellemző sajátosságának, az Eisemann (1987: 787) szerinti variativitás eszköze, amit az is fokoz, hogy majdnem mindenik igéhez más-más határozó társul. Az igék maguk is indázásra utaló szavak, de mellettük ugyancsak indázásra utaló melléknevet is találunk: folyondár ujjak, ágas-bogas mezsgyék. Az erdő félelmetességének bemutatása után pedig Borbálka ellenállását ismétlődő szavakkal nyomatékosítja: „Borbálka küzdött, küzdött a sírással és az erdővel, küzdött minden erejével lázasan, dacosan, cél nélkül, küzdött, ahogy az életéért küzd az ember” (*A rettentő Safrancs és a kis Borbálka*. V: 35). A *küzd* ige többszöri ismétlése kilátástalanabbá teszi Borbálka harcát: mintha a Sorssal akarna reménytelenül szembeszállni.

Rokon értelmű igék hullámoztatják az *Élő kísértetek* című novella következő mondatát is: „Ebben a találkozásban újra föllángolnak, tündöklően égnek, fényük van újra, mint egykor, midőn még élő napok voltak, úgy izzanak, rövid időre bár, mint valami elsőrangú csillag. Aztán újra elvesznek a fekete éjjelben [...]” Az idézet utolsó mondatában a lángolás égés éppen az ellentétébe csap át: elvesznek (azaz kialusznak). Az élő kísértetek sorsának tragikus voltát hangsúlyozza az író a szövegrészlet elején és végén is:” Van valami tragikus a sorsukban. Mondhatnám: valami emberi” (*Élő kísértetek*. V: 45).

Eisemann (1987: 788) állítja: „A lét variatív végtelensége és ellentétező áramlása a szecesszió szépségeszménye.” Hogy mennyire igaz ez a mondás bizonyítja a majdnem minden érzetet és ellentétet is magába foglaló szövegrészlet: „Mögöttük az élet, a sivár, hideg, kegyetlen élet, az a fenyegető és

gonosz – gondolta László –, előttük minden gyönyör – étel, melyet tudással kell élvezni, sok-sok ital, mely mámorossá tesz, szépség, szín, fény, illat, rózsacsokor és rózsás asszonytest, minden, ami elfelejteti az élet könyörtelenségét, el még a halált is, mely tán hátunk mögött lappang titkosan a hűvöses szobának bakacsinjába bújva” (*Megszámláltattál*. E: 317). Nemcsak a mögöttük – előttük ellentétes jelentésű határozószókat figyelhetjük itt meg, hanem a gyönyör szó két ellentétét is: a kegyetlen élet, illetve a halál. A szövegrészben előforduló különböző érzetek a gyönyör, mámor fogalmi körét erősítik, s ezáltal tompítják a halál, illetve az élet kellemetlenségeit

A harmadik típusra az jellemző, hogy bővülve továbbhullámzó szerkezet, vagyis az egymást követő ívek terjedelme egyre növekszik.

Illuzórikus, kissé művi világot tár elénk az indázást, hullámzást jelentő szavakat is magába foglaló szövegrészlet: „Lassan görbülő vonalak sáfránysárgán fordultak önmagukba vissza, vetődtek csomóba, hol tányérszerű mesevirágok nyelték el, újra kilövellték, új fordulatra, kanyargó visszatérésre a csavarba sikló szálak tovaforogó ütemét. Egyenlő közökben ismétlődve a virágtányérok újra meg újra megfogták a csigázó csikot buja, biggyedő sziromajkak közé – mindegyik más és mégis egyforma -, minden részletük más és mégis egyforma csodavirágok, és belőlük szabadon, újra szálltak a szálak tova a szőnyeg belseje felé, melyből mind több omlott ki a kereskedő karja alól” (*A szőnyeg*. V: 143).

A trilógia első részében tizenhárom tagmondatos mondatfűzért találtam, mely ironikus, gunyoros volta miatt figyelemre méltó: „De ez persze nem ment ilyen simán, hanem már a második mondatát fölkapta valaki, kicsavarta félig, átdobta egy másiknak, aki még egyet csavart rajta, a harmadik már a nyakát is kitekerkte és úgy dobta vissza szegény Abonyinak, aki nagy komolyan megpróbálta visszaigazítani, de míg így magyarázkodott egyfelé, addig ismét másfelé szakítottak ki egy szót, átgyúrták mentől bolondabbá és tették magukat, hogy ők azt úgy értették [...]” (*Megszámláltattál*. E: 50). Ebben a hosszú mondatban is az igék adják meg a szöveg sodrásának ütemét.

Abády Bálint természetimádata a trilógia minden részében indázó mondat- és szövegrészekben nyilvánul meg. A főszereplő érzelmei annyira hatalmas erővel törnek fel lelkéből, hogy a szöveget is furcsán tagolja, gyakran újraindítja. A vadon termő növények kitűnő ismeretéről vall az első részből idézett részlet: „Odafönn a fák koronája összezárult, a kérgeikből ezer oldalhajítás lövellt ki levél rakta seprűkben, a törzseik körül fűzbokrok rajzoltak három-négy ember magasságra, szorosan, mint a kender, bodzák mélységes zöldje alattuk, közöttük és a kecskerágó és a kutyasom, minden fajtája az erdei cserjének és mintha mindez nem volna elég, mindenféle ernyőhordó dudva, baraboly, angyélika, kocsord és termetes bürök szárai kétméteres szárral, amely olyan vaskos, akárha fácska volna. És azt a tömérdeknövényt, mely között keserűlapuk is szorongtak, mindezt összefonta, lehúzta vagy megkötötte, ágakon fölfutott, hogy onnan visszahulljon a vadkomló folyondárja, egybetársulva a szulák szálával, mely

halvány bimbókkal tarkította mindezt, a burjánok százait, a bokor és a fa ágát és néhol magasról imbolygott egy-egy már kibomlott virágja, mintha pillangó lenne, mintha csak lebegne szabadon. Az ösvényen pedig átkúszott a szederinda alattomosan” (*Megszámláltattál*. E: 397).

Ugyanarról az álomszerű erdőről a trilógia második részében az író már színesebben beszél: „Bálint önkéntelenül megállt, midőn ide jutott, annyira meglepő volt ez a látvány: a vadul zöld alapon ellentétből a fatörzsek lilának hatnak, rajtuk, fölöttük, előttük ezüstszerű mohafátyol hosszú rojtokban, zsinórokban, néhol azt hinnéd, hálóba van fonva. Nincs más szín, csak zöld, lila és ezüst. Akárhová néz a szem, csak ez a három szín és mentől tovább tekint, annál varázslatosabban valószínűtlen az erdő, itt közel csupán egy-egy vékony szál imbolyog a légáramlásban, mögötte mind több, míglen minden távolabbi mintha vonalazott pára volna és mérhetetlen messzivé válna, mégis tündöklő ibolyarudak suhannak föl benne megszámlálhatatlanul sok, majdnem tenei ritmusban. Alattuk, alóluk pedig előmlik a ragyogó zöld szőnyeg fölülről le, le a völgynek, ahol eltűnik a mindent elborító mohafüggöny bojtozása mögött. És ez a szőnyeg hullámos, akárha örvények kavarnának és majdnem világít. Tündöklését még aláhúzza egy-egy szirt, fekete, mint a kőszén, mert nedves csillámpala sziklák [...]” (*És hijjával találtattál*. E: 206). Az erdő szépsége önkéntelenül is Adriennet juttatta eszébe Bálintnak.

Az utolsó részben pedig újabb színes bemutatással van dolgunk: „Most is varázserdő, de más, mint a sejtető párában reggel. Itt-ott a kecskerágó gyümölcsse virít narancspirosan, mellette a kutyafa bíborvörösei, citromsárga juharlevél és sötétbronz tölgy egymásba fonódva és hogy még jobban összekavarodjék a kép, koromszínű bogyók pötytyögetik végig a sűrűt, mintha szabadon úszna millió kis fekete gyémánt mindenütt.” (*Darabokra szaggattatol*. E: 53).

Bánffy műveinek tanulmányozása során a természetlirizmusra és az indázásra bőven akadt példa olyan alkotásaiban is, amelyek már a harmincas években keletkeztek. Ezek az adatok azt látszanak igazolni, hogy szerves összefüggés van Bánffy korai és késői műveinek szecessziós sajátosságai között. Mindezek alapul szolgálhatnak annak a feltételezésnek a bizonyításához, hogy a magyar irodalomban a húszas és harmincas évekre terjedően a szecesszió újra éreztette hatását. Ennek a fontos irányzattörténeti kérdésnek az eldöntéséhez természetesen további vizsgálatok szükségesek. Bizom benne, hogy kutatási eredményeim, ha csak kis mértékben is, de elősegítik a kérdés valamikori eldöntését.

AZ IDÉZETT MŰVEK FORRÁSAI ÉS HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEI:

- Bánffy Miklós, *Erdélyi történet.* (E) Polis Kiadó. Kolozsvár, 2002.
 Bánffy Miklós, *Reggeltől estig. Bűvös éjszaka.* (R-B) Kriterion Kiadó. Bukarest, 1981.
 Bánffy Miklós, *A koronás tízes.* Válogatott elbeszélések. (V) Polis Kiadó. Kolozsvár, 1998.
 Bánffy Miklós, *Összes novellái.* (Ön) Polis Kiadó. Kolozsvár, 2004.

IRODALOM

- Ajtay-Horváth Magda, 2001. *A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában.* Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása. Kolozsvár.
 Bencze Lóránt, 1989. *A szecesszió nyelvi stílusjegyei. Lengyel Géza „Tárlatok és képtárak” című írásának tanulságai.* (Szerk. Fábrián Pál és Szathmári István)
 Eisemann György, 1987. *Prófécia és szépségeszmény a szecesszióban.* Vigília 10.
 Halász Gábor, 1977. *Válogatott írásai.* Magvető Kiadó. Budapest.
 Kun András, 1981. *A Nyugat költészetesztetikai felfogásának gyökerei a századelő eszmevilágában.* Studia Litteraria.
 Pók Lajos, 1972. *A szecesszió.* Gondolat Kiadó. Budapest.
 Szabó Zoltán, 1988. *A szecesszió főbb stílári sajátságai Hortensia Papadat-Bengescu és Kaffka Margit prózájában* (Összehasonlító stilisztikai vizsgálat) NyIrK. 2.107–22.
 Szabó Zoltán, 1992. *Szecesszió vagy utószecesszió? (A szecesszió főbb stílári sajátságai Bánffy Miklós két késői művében).* Nyr. 2.150–69.
 Szabó Zoltán (szerk.), 2002. *„Arany-alapra arannyal”* (Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról.) Tinta Könyvkiadó. Budapest.

PREZENȚA IPOTETICĂ A TRĂSĂTURILOR STILULUI „ART NOUVEAU“ ÎN
OPERA SCRITORULUI MIKLÓS BÁNFFY

(Rezumat)

Studiul se bazează pe prezența ipotetică a trăsăturilor „art nouveau“ în opera scriitorului Miklós Bánffy. Trăsăturile stilului cercetat sunt studiate în trei categorii stilistice: 1. motive decorative a căror sferă semantică coincide cu posibilitățile de refugiu (simțurile senzoriale, iluzie și vis, artă și natură).

2. stilizare: repetarea unor cuvinte (de obicei a elementelor care constituie motive decorative) care – în multe cazuri – au și un sens contextual simbolic.

3. construcții sintactice și textuale ritmate asemenea lujerilor sau valurilor din care poate să rezulte și o muzicalitate decorativă.

Dintre aceste trei categorii stilistice prezentul studiu are în vedere doar două: motivele decorative și construcțiile sintactice–textuale. Din nuvelele, operele dramatice și în romanele prezentate în studiu reiese că scriitorul Miklós Bánffy folosește foarte des natura ca motiv decorativ. Motivele decorative din natură se regăsesc și în construcțiile sintactice și textuale ritmate.

Studiul prezentat este parte componentă a tezei de doctorat.

A KÓDVÁLASZTÁS MINTÁI SZÓRVÁNYKÖRNYEZETBEN

A romániai magyar szórványokra általában jellemző a két- vagy többnyelvűség, amelynek mély történeti gyökerei vannak, ám a hosszú időn keresztül ellentétes irányba ható politikai, gazdasági és kulturális erők hatására közösségi és egyéni szinten lényeges nyelvi változások zajlanak. Statisztikai adatok azt mutatják, hogy a magyar beszélők száma állandóan csökken, és a folyamat egyik okának az asszimilációt tartják. „Az asszimilációnak leginkább kitett magyar közösségek a magyar szórványok. A szórvány a személyes és csoportos etnikai jegyek megőrzése szempontjából halmozottan hátrányos helyzet. A szórványlét izolációt jelent; az egyén nem ágyazódik olyan közösségbe, nem épül köré olyan kapcsolati háló, mely támaszt, biztonságérzetet, mércét, értékrendet adna neki.” (É. Kiss 2004: 147) Az előbbi kijelentéssel általában egyetérthetünk, azonban két szempontból is kiegészítésre szorul. Először: igaz ugyan, hogy az erősen szórványosodott Dél-Erdélyben, a Mezőségen, illetve Máramaros térségében folyamatosan zajlik a magyar települések vegyes, magyar és román lakosságúvá válása, de az asszimiláció ugyanúgy fenyegeti a Partium lakosságát vagy a székelyföldi tömbmagyarságban élőket (Szilágyi 2004) is. Másodsor: a szórványlét nem minden esetben jelenti a magyar nyelv társadalmi visszaszorítását. A kétnyelvűség nyelvészeti, lélektani, szociológiai következményei jelentős részben azon múlnak, hogy az adott kétnyelvűség milyen típusú, milyenek az erőviszonyok a két nyelv, illetve az őket támogató politikai, gazdasági, kulturális erők között. A stabil kétnyelvű állapotok fenntartása mellett a magyar nyelv újraélesztésének kísérleteire is számtalan példát láthattunk (Péntek 1999; 2001; Vetési 1999).

Kutatásom helyszínei, a szórványosodott Fehér megyében található Alsókarácsonfalva (Crăciunelul de Jos) és Buzásbocsárd (Bucerdea Grânoasă) összehasonlító vizsgálata a legjobb bizonyíték arra, hogy a szórványvidékeket nem lehet egységesnek minősíteni és általános terminusokban beszélni róluk. A vizsgált településeken a két nyelv, a többségi román és a kisebbségi magyar hosszú ideje egymás mellett létezik, ám a nyelvcsere folyamatát és ritmusát tekintve két különböző típusú közösségről kell beszámolnunk. Ebben az esetben a legfontosabb kritériumnak a kétnyelvűség típusát, a nyelvhasználat mindennapi gyakorlatát, illetve az intézményes háttérrel tarthatjuk.

A két szomszédos település Balázsfalva vonzáskörébe tartozik. A várostól öt kilométerre, a főút és a vasútvonal mentén fekszik Alsókarácsonfalva, innen lehet egy mellékúton eljutni a másfél kilométerre lévő, zártabb életterű

Buzásbocsárdra. Közigazgatási szempontból a két falu ugyanabba a községbe tartozik, a községközpont viszont Alsókarácsonfalván van. Ezt a települést érintette jobban az iparosodás és a vele együtt járó demográfiai viszonyok átszervezése, természetesen befolyásolva a hivatal és a munkahely nyelvének alakulását is. A népszámlálási adatok szerint 1850-től a lakosság számának általános növekedése nem járt együtt a magyar nemzetiségűek arányának drasztikus csökkenésével: a teljes lakosság megkétszereződése mellett a magyar lakosság arányában növekvő és csökkenő tendenciák egyaránt megjelentek, de ez az arány soha nem emelkedett 15% fölé. A stabilnak tűnő magyar népességarány azonban nem lehet megnyugtató a magyar nyelv tartós fennmaradása szempontjából, hiszen a népszámlálásban a nemzetiségük alapján magyarnak feltüntetett egyének anyanyelve nem minden esetben magyar. Az asszimiláció és a közösségi nyelvcsere folyamata ma is tart, a magyarként számon tartott személyeknek csak a töredéke beszél magyarul. A közösség magyar lakosainak többsége a református egyházhoz tartozik,¹ viszont a fiatalabb kétnyelvű beszélők nyelvi kompetenciája leginkább csak a nyelv megértésére korlátozódik, számukra a magyar csak a rituális egyházi, ritka esetben a családi nyelv funkcióját tölti be.

A kétnyelvű magyar közösség Alsókarácsonfalván nem érte el azt a kritikus szintet, amely a magyar intézmények működését lehetővé tette volna. A református egyház hatása itt gyenge, mert a falu Buzásbocsárdhoz tartozó fiókegyház, így hosszú ideje nem volt kirendelt lelkésze. Az oktatás nyelve sérült a leginkább: Pataky Gyula buzásbocsárdi lelkész 1938-ban keltezett leveléből tudhatjuk, hogy „az alsókarácsonfalvi állami román iskola igazgatósága nem engedi feljárni az alsókarácsonfalvi ref. növendékeket a buzásbocsárdi magyar sectióba, hanem az alsókarácsonfalvi román sectióba utalta”.² A felsorolt társadalmi faktoroknak a hatására a kétnyelvűség felcserélő (szubtraktív) jellege erősödött, és az anyanyelvhasználat kiszorításával járt együtt.³

Buzásbocsárd helyzete merőben más képet mutat, mint Karácsonfalváié. Az adatgyűjtés időszakában, 2001 és 2004 között Buzásbocsárdon a magyar lakosság 611 református és körülbelül 30 más vallású (főként pünkösdistá) személyből állt, ez a falu összlakosságának közel harminc százalékát tette ki. A népszámlálási adatok szerint a falu 1850-től lassúbb és egyenletesebb tempóban növekedett, a magyarok lélekszáma 1910-ben érte el a legmagasabb arányt a faluban, akkor az összlakosságból 802 személy (33,9%) volt magyar.

Közösségi szinten csak Buzásbocsárdon normatív a kétnyelvűség, egyéni szinten azonban mindkét faluban nagyon tágan kell értelmeznünk ezt a fogalmat,

¹ Az egyházi nyilvántartásban százhusz református adófizető személy szerepel.

² Váncza Enikő református lelkész közlése.

³ Részletes történeti adatok hiányában ez csak feltételezés lehet, hiszen az eltűnő nyelvek prognózisa azt mutatja, hogy a csökkenő beszélőszám nem oka, hanem következménye az asszimilációs folyamatoknak. A nyelvcsere ennek a folyamatnak a nyelvi oldalon kimutatható szimptomája (Bartha 2003).

hiszen a legtöbb esetben a jelenség tökéletlen vagy instabil formáival találkozhatunk. A nemzetállamban élő kisebbségek nyelvi attitűdje nagyon sokszor szimbolikus értékű, éppen ezért a magyar nyelv társadalmi szintű szimbólum-értéke és az egyéni beszélők identitásának megőrzése nem csupán azok számára lehet érdekes, akik a kétnyelvű szituációkat megélik, hanem azok számára is, akik hivatásukkal vagy politikai befolyásukkal olyan döntéseket hoznak, amelyek a mindennapi élet számtalan aspektusát befolyásolhatják.

Az alábbiakban leírom a kódválasztás mintáit Alsókarácsonfalván és Buzásboocsárdon, felhasználva azt az adatbázist, amelyet a két faluban összesen 10 család bevonásával készítettem⁴. Az eredmények azt mutatják, hogy a különböző generációkba tartozó beszélők nyelvi szocializációjában és nyelvi viselkedésében bizonyos minták fedezhetők fel. A kódválasztás bemutatásakor először a beszélőközösségek kódválasztásának általánosabb mintáit vázolom, majd a kódváltás egyéni stratégiáit tárgyalom. A dolgozat három nagyobb egységből áll: leelőször megvizsgálom a családokon belüli három generáció – nagyszülők, szülők és gyerekek⁵ – kódválasztását, ami elsősorban a nyelv(ek) beszédpartnerek szerinti megválasztását jelenti. Erre az elemzésre alapozva a kódválasztási mintákat foglalom össze, és a beszélőket nyelvi viselkedésük alapján csoportokba sorolom. A vizsgálatnak az a célja, hogy meghatározhassuk, hogy a hasonló nyelvi viselkedés feltételezi-e a társadalmi dimenzióban található különböző jellemzők hasonlóságát. A harmadik részben pedig azt vizsgálom meg, hogy a beszélők magyar és/vagy román nyelvi kompetenciája hogyan aktiválódik a különböző beszédhelyzetekben.

1. A három generáció kódválasztása

Chambers és Trudgill (1998) a nyelvi változás kétfajta szociolingvisztikai vizsgálatát különbözteti meg: a valós idő-elemzést, illetve a látszólagos idő-vizsgálatokat. A kutatók az ilyen „látszólagos idő-vizsgálatok eredményeit, az azonos időben különböző korcsoportokhoz tartozó adatközlőktől felvett adatokat használták fel ahhoz, hogy a nyelvi változás valóságos időben zajló folyamataira következtessenek. Ezek a vizsgálatok később kiegészültek a nyelvi jelenségeket több időpontban, például egyazon felmérést 20 éves időközönként megismétlő valóságos idő-vizsgálatokkal” (Bodó 2004: 138–9).

⁴ Tanulmányom része egy nagyobb kutatásnak, amely a két település kódválasztását a társadalmi kapcsolathálókkal összefüggésben vizsgálja. A családot tekintettem alapvető kutatási egységnek, ezért mindkét településen kiválasztottam öt-öt családot, összesen 50 adatközlőt (Alsókarácsonfalva: 14 férfi + 12 nő = 26; Buzásboocsárd: 12 férfi + 12 nő = 24).

⁵ Az ilyesfajta csoportosításban könnyen követhető, hogy a nyelvi viselkedés sajátosságai nem csupán a beszélők korától függ, hátránya azonban az, hogy ugyanabba a korosztályba sorol nagyon különböző korú (ezért különböző nyelvi szocializációval bíró) beszélőket. A modellnek erre a hiányosságára Bartha Csilla hívta fel a figyelmem.

A látszólagosidő alkalmazásának egyik klasszikus példája Gal (1979) elemzése. Vizsgálata abból a felismerésből indult ki, hogy a szociolingvisztikai változók vizsgálatához hasonlóan a nyelv választási szokások változása is elemezhető a szinkroniában. A közösség különböző generációinak egy adott időpontban felmért eltérései tehát esetenként magukban hordozzák az időbeliség aspektusát, és folyamatban lévő (egyirányú) változásként értékelhetők. Az értékeket a különböző beszédpartnerekkel folytatott interakciók tipikus nyelve alapján számította ki, és eredményei azt mutatták, hogy a nyelvi érintkezések választott kódja az idősebbektől a fiatalabbak felé haladva egyre inkább a német lesz. Így például a legfiatalabb korosztály beszélői, a 10–19 évesek beszédpartnereikkel átlagosan mintegy 80 százalékban beszélnek németül és csak 20 százalékban magyarul. Ettől élesen különbözik az 50 évesnél idősebb beszélők nyelvi viselkedése: ők nyelvi interakcióik nagy többségében a magyar nyelvet választják a társalgás kódjának.

Saját kutatásomban hasonló vizsgálatot végeztem, az adatok megjelenítésénél azonban az életkor mellett a beszélők neme szerinti csoportosítást is elvégeztem. Kérdésem az volt, hogy van-e valami szabályszerűség abban, ahogy ezek a kétnyelvű beszélők megválasztják, hogy kivel milyen nyelven beszélnek. Korábbi kutatások alapján azt feltételeztem, hogy az általam vizsgált két faluban is felfedezhetőek ezek a szabályszerűségek.

A szabályszerűséget egy implikációs skála mutatja. A skálán a vizsgálatban részt vevő személyek függőlegesen lesznek felsorolva, a vízszintes tengelyen pedig a családhoz tartozó és a családon kívüli beszédpartnerek szerepelnek. Szintén feltüntettem a megkérdezettek korát, a családon belüli státusát és a beszédpartnerekkel való kapcsolatát (családi vagy családon kívüli). Az általam összeállított implikációs skála legelső jellegzetességére már a szerkesztésnél felfigyelhettem. Li Wei (1994) skálájának mintájára kezdtem el a sajátomat lejegyezni, ám a beszédpartnerek sorba állításánál azt kellett tapasztalnom, hogy az általa vizsgált kínai közösséggel ellentétben Buzásbocsárdon és Alsókarácsonfalván nem a beszédpartnerek generációs különbségei vonatkozásában különböznek a kódválasztási preferenciák, hanem a családhoz tartozó és a családon kívüli beszédpartnerekkel használt stratégiák között húzható meg a választóvonal. Ez azt jelenti, hogy a Li Wei által vizsgált közösségben a skála baloldalára kerülnek a nagyszülők generációjába tartozók (pl. 1: nagyanya, 2: nagyanya generációja, nő, 3: nagyapa, 4: nagyapa generációja, férfi stb.), míg a jobboldalon a gyerekek generációját ábrázolja. Az általam ábrázolt skálán a baloldalra csoportosítottam generációk szerint az összes családtagot (1–6), míg a skála jobb felére ugyanezen elv szerint a családon kívüli beszédpartnereket. A függőleges tengelyen az előfeltevéseknek megfelelően a vizsgált személyek kora nagyjából csökkenő tendenciát mutat, ami implikálja a kétnyelvű megnyilvánulási szituációk gyakoribb előfordulását a szülők és a gyerekek generációjának esetében.

A családtagokra vonatkozó lista konkrét személyekre vonatkozik, az üresen maradt helyek azt jelentik, hogy a kérdés nem releváns az adott helyzetben (vagy azért, mert a személyre önmagára vonatkozna, vagy pedig azért, mert a családban nincs ilyen jellegű kapcsolat: ha például egy családban a gyerekek generációjában nincs lány, a rá vonatkozó cellák üresek). A családon kívüli beszédpartnerek viszont típusokat jelölnek. Hat kategóriát különítettem el a családon kívüli beszédpartnerek szerint, és ezek a közösségi státust is jelentik. A hagyományos közösségi modell szerint általában a szülők generációjának van a legnagyobb presztízse, ezen belül is a férfiaké nagyobb, mint a nőké. Általában ők a család fenntartói, közöttük kevesebb a munkanélküli, mint a nők esetében és a paraszti életformához is sokkal kevésbé kötődnek. A családon kívüli beszédpartner-típusok éppen ezért jelezhetik a beszélőhöz viszonyított magasabb vagy alacsonyabb státusát.

Az implikációs skála alkalmazásának egyik előnye az, hogy a benne elhelyezett személyek nyelv választási szokásai implikációs sajátosságokat mutatnak. Ha tudjuk, hogy valaki egy adott beszédpartnerével milyen nyelven beszél, megjósolható az is, hogy egy másik partnerével milyen nyelvet használ (Gal 1992: 51 és Kontra 2000: 69). Ha a táblát vízszintesen olvassuk, egy-egy beszélő nyelv választását látjuk. Ha tudjuk, hogy pl. az x sorszámú beszélő a vele egykorúakkal általában magyarul és románul is beszél, akkor tudhatjuk, hogy a tőlük balra eső beszédpartnereivel (nagy szülők generációja) magyarul, a jobbra esőkkel (gyerekek generációja) pedig románul beszél.

Feltüntettük tehát a skálán az egyéni beszélőket és a beszédpartnereiket, így lehetőség nyílik arra, hogy ábrázolni tudjuk a társadalmi és stílusbeli dimenziókat. Kétfajta fontos információt nyerhetünk ez által: egyrészt csoportosítani tudjuk azokat a beszélőket, akik hasonló nyelv választási stratégiát használnak, másrészt viszont egyetlen beszélő beszédpartnerfüggő preferenciáira derülhet fény. A skála tehát a függőleges tengelyen ábrázolja a kiválasztott beszélőket, a vízszintesen pedig a beszédpartnereket. A skála felső felében azokat találjuk, akik a legtöbb (típusú) beszédpartnerrel magyarul (M) beszélnek, legalul pedig azok, akik a legtöbbször a román (R) nyelvet használják. A beszédpartnereket szintén csoportosítottam aszerint, hogy a vizsgált egyén milyen nyelvet használ velük. Azokat, akikkel jobbra a magyart használják, a skála bal felére csoportosítottam, és ennek mintájára a skála jobb felére azokat, akikkel nagyobb számban érintkeznek románul. Ezért az M használata azt jelenti, hogy szabályszerűen ettől a beszédpartnertől balra mindenkivel az M az érintkezés nyelve, míg a R azt jelöli, hogy az adott beszédpartnertől jobbra minden nyelvi preferencia R lesz. Középen vannak feltüntetve azok, akik mindkét nyelvet használják, és ezek azok a beszédhelyzetek, amelyekben a kódváltás előfordulhat. A kódváltásban észlelt kivételeket * jelöli, ezek általában nem mérhető adatok, viszont fontos információt nyújtanak az egyéni két nyelvűségben megnyilvánuló gyakorlatról.

A magyar és román nyelvhasználati kód elkülönített elemzése hátrányokkal is járhat (Bodó 2004). Ezek abból adódnak, hogy nem tudjuk pontosan, mit is jelent, ha egy-egy beszélő valamelyik beszédpartnerével mindkét nyelvet használja. Gal (1979) értelmezésében az MN kód azokat az eseteket foglalja magába, mikor nem jósolható meg előre, hogy a beszélő melyik nyelvet fogja választani, és egyben az sem állítható bizonyosan, hogy a kódválasztást követően a beszélő nem vált át a másik nyelvre ugyanabban a beszédhelyzetben. Gal csak a résztvevő megfigyeléssel nyert adatok bemutatásánál tér ki arra a kérdésre, hogy milyen nyelvválasztási stratégiákat tekintett az M, MN vagy N kategória alá tartozónak (1979: 119). Adatközlői nyelvválasztását akkor jelölte az M vagy N szimbólummal, ha a megfigyelés során egyáltalán nem vagy csak nagyon ritkán fordult elő a másik nyelv használata. Értelmezésemben az MN használata ennél összetettebb nyelvi viselkedést tételez fel, ekkor viszont nem jósolható meg előre, hogy két beszélő melyik nyelvet használja, ha érintkezésbe lépnek egymással. Ezekben a helyzetekben jellemző – de nem kizárólagos – a kódváltás, a két nyelv váltakozó használata egyazon beszélő megnyilatkozásán belül. Susan Gal implikációs skálájától az általam összeállított skálák elsősorban annyiban különböznek, hogy nem kizárólag megfigyelésen alapulnak, hanem félstruktúrált interjú alapján gyűjtöttem adatokat, amelyeket a résztvevő megfigyeléseim eredményeivel vettem össze.

Az alábbi táblázatokban összefoglalva látható, hogyan rendezhető egymás mellé az összes beszélő. Alsókarácsonfalva és Buzásbocsárd beszélőközösségei külön táblázatokban szerepelnek, és már első pillantásra is jelentős eltéréseket láthatunk a magyar és a román nyelv használatát illetően. Világosan kitűnik a táblázatból, hogy Alsókarácsonfalván senki nem használ tisztán magyar kommunikációs kódot, és a magyar–román magyar és román kód használata nagyjából a bal felső sarokban fordul elő, ami azt jelzi, hogy a magyart esetenként a családban használják, és használói főként az idősebb generációhoz tartoznak. Korábban említettem, hogy a *-gal jelölt esetek azok, amelyek bővebb magyarázatra szorulnak, részletes tárgyalásukra a továbbiakban az egyes generációk kódválasztása kapcsán térek ki.

A buzásbocsárdi összesítő táblázat a kódválasztás intergenerációs stratégiái alapján sokkal differenciáltabb képet mutat. A magyar nyelvet sokkal többen, mindhárom generációban használják, és mind a családon belüli, mind pedig a családon kívüli nyelvhasználatra jellemző a magyar és román kód használata. Az intergenerációs különbségek viszont sokkal nagyobbak, mint az előző esetben.

Az implikációs skálák segítségével felvázolt kétnyelvűségi állapotokat, valamint a nyelvi preferenciák csoportjellemzőit a beszélők generációk szerinti bemutatásával is szemléltethetjük.

Beszélők			Beszédpartnereik											
A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2	Sz1f	46	-	R*	MR	-	-	R*	MR	MR	MR	MR	MR	MR
3	Sz1n	45	-	R*	-	MR	-	R*	MR	MR	MR	MR	MR	MR
24	Sz5f	45	MR	-	R*	-	-	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
8	N2n	67	-	MR	R*	R*	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
13	N3n	70	-	MR	R*	R*	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
18	Sz4f	43	-	-	MR	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R
21	Gy4n	14	-	-	MR	MR	MR	MR	R	R	MR*	MR*	R	R
23	N5f	71	-	-	R*	MR	-	MR	R	R	R	R	R	R
12	N3f	72	MR	-	R*	R*	MR	-	R	R	R	R	R	R
19	Sz4n	40	-	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R
20	Gy4n	18	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
17	Gy3n	13	MR	MR	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
15	Sz3n	43	MR	MR	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R
7	N2f	76	MR	-	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
14	Sz3f	48	MR	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R
26	Gy5f	14	MR	-	R	R	-	-	R	R	MR*	MR*	R	R
1	N1f	70	-	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
9	Sz2f	40	R	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R
10	Sz2n	30	R	R	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R
4	Gy1f	25	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
5	Gy1f	21	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
6	Gy1f	17	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
16	Gy3n	15	R	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
11	Gy2n	5	R	R	R	R	-	-	R	R	R	R	R	R
22	Gy4f	8	R	-	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
25	Sz5n	37	R	-	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R

Alsókarácsonfalva: A három generáció nyelvhasználata implikációs skálán ábrázolva

Jelmagyarázat: A: a vizsgált személy száma; B: státusa a családban (N: nagyszülő, Sz: Szülő, Gy: gyerek; a számok a család sorszámát jelentik 1-5; f: férfi; n: nő); C: a vizsgált személy kora; 1: nagyanya; 2: nagyapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyerekek generációja, lány; 12: gyerekek generációja, fiú

Beszélők			Beszédpartnereik											
A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	N1n	73	-	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
18	N5f	68	M	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
19	N5n	66	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
2	Sz1f	56	M	-	MR*	-	M	M	M	MR	MR	MR	MR	MR
20	Sz5f	48	M	M	M	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR
4	Gy1f	24	M	-	M	M	MR*	MR*	M	M	MR	MR	MR	MR
21	Sz5n	42	M	M	-	M	MR*	MR*	M	M	MR	MR	MR	MR
3	Sz1n	47	M	-	-	MR*	MR*	MR*	M	M	MR	MR	MR	MR
7	Sz2f	56	-	-	M	-	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
8	Sz2n	55	-	-	-	M	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
11	Sz3f	35	-	-	M	-	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
12	Sz3n	32	-	-	-	M	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
9	Gy2n	22	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
10	Gy2n	18	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
13	Gy3f	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
14	Gy3f	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
6	Gy1n	19	M	-	MR	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
5	Gy1f	21	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
22	Gy5n	18	MR	MR	MR	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
15	N4n	68	-	-	R*	-	-	MR	MR	MR	R	R	R	R
23	Gy5f	16	MR	MR	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
24	Gy5f	12	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R	MR*	MR*
17	Gy4f	13	MR	-	R	-	-	-	R	R	MR*	MR*	MR*	MR*
16	Sz4n	35	R	-	-	-	-	R	R	R	R	R	R	R

Buzásbocsárd: A három generáció nyelvhasználata implikációs skálán ábrázolva

Jelmagyarázat: A: a vizsgált személy száma; B: státusa a családban (N: nagyszülő, Sz: Szülő, Gy: gyerek; a számok a család sorszámát jelentik 1-5; f: férfi; n: nő); C: a vizsgált személy kora; 1: nagyanya; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyerekek generációja, lány; 12: gyerekek generációja, fiú

1.1. Kódválasztás a szülők generációjában

A kódválasztási stratégiák generációkra lebontott vizsgálatát a szülők generációjával kezdem, ezt követi majd a gyerekek generációja, mert ebben a két generációban található a legtöbb eltérés az implikációs skála alapján várt eredményektől. A beszélők kódválasztási preferenciáit beszédpartnerek szerint ábrázoltam, ugyanakkor feltételezhető, hogy a nyelven kívüli tényezők (mint például a beszédtema és a környezet) implicit módon megjelennek, és sok esetben segítik a jelenségek megértését.

Két dologra érdemes figyelni a táblázatokban: egyrészt arra, hogyan különül el a családi szinten használt nyelv (1–6 számú beszédpartnerek) a családon kívülitől (7–12 számú beszédpartnerek), másrészt fontosnak tartom azt megvizsgálni, hogyan befolyásolja a beszédpartner kora a szülők kódválasztását. A táblázatokot kísérő rövid leírásokban a kódválasztási minták variációit adom meg.

Beszélő		Beszédpartnerei												
Száma	kora	Családon belül						Családon kívül						
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
2	46	-	R	-	MR	-	R	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
3	45	-	R	MR	-	-	R	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
24	45	MR	-	R	-	-	MR	MR	MR	MR	MR	R	R	R
18	43	-	-	MR	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R
19	40	-	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
15	43	MR	MR	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
14	48	MR	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R
9	40	R	R	R	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R
25	37	R	-	-	R	-	R	R	R	R	R	R	R	R
10	30	R	R	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R

Alsókarácsonfalva: szülők generációjának kódválasztása. **Beszédpartnerek:** 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyerekek generációja, lány; 12: gyerekek generációja, fiú

A fenti táblázatban öt család felnőtt beszélőit (a szülőket) úgy csoportosítottam, hogy a kódválasztás szerinti elrendeződés tükrözze a mind a helyszín szerinti (családi, illetve családon kívüli), mind pedig a beszédpartner szerint kialakított stratégiát. Ebben eltértem az életkor szerinti felsorolástól (Gal 1979, Li Wei 1994), mert így világosabban látható, hogy a magyar nyelvhasználatot nem tekinthetjük korfüggőnek. Ennek ellenére megfigyelhető egy életkor szerinti csökkenő tendencia, de ennél fontosabbnak tűnik a családok szerinti elrendeződés. Így az egyes családok tagjai egymás mellé kerülnek (2. és 3., 18. és 19., 15. és 14. sorszámú beszélők közvetlenül követik egymást, míg a 9. és 10. egymás közelében vannak).

Láthatjuk, hogy a házastársak a családon belüli nyelvhasználatot nagyjából azonos mintára alakították ki: ezt követhetjük a 2. (férfi) és 3. (nő) beszélők esetében, akik a nagypapával és fiaikkal is románul beszélnek, így mindketten eltérnek attól a mintától, amit az implikációs skála alapján várnánk. A nagypapa hallássérült, 20 évvel ezelőtt elveszítette hallását, és csak román nyelvű beszédet tud szájról olvasni. A család három fiúgyereke román tannyelvű iskolába és egyetemre járt, a családjuktól hosszú időn keresztül távol éltek, ezért a magyar nyelvtudásuk csak a töredékes megértésre korlátozódik. A család közlése alapján tudom, hogy különböző beszédhelyzetekben a magyar nyelvű üdvözlési formákat sem használják. A családon kívüli nyelvhasználatban ez a két beszélő használ magyar és román kódot mindhárom generációval folytatott társalgásaikban. Erre két magyarázatot is találhatunk: a férfi tisztséget visel az egyházban, ezért ő is, a felesége is presztízskérdésnek tartja a magyar nyelv használatát az egyházi

színtéren. Ezen kívül a férfi családja magyar többségű településen él, ezért velük mindketten magyarul beszélnek, fiaik viszont csak románul.

Hasonló módon elemezhető a további három házaspár kódválasztása is, kivételnek tekinthetjük azonban azt a családot, ahol a házastársak vegyes házasságban élnek, és a magyar nemzetiségű apa (24.) a családdal együtt élő nagyanyával és fiúgyerekével is használja a magyar nyelvet társalgási kódként. Családon kívül a nagyszülők és a szülők generációjába tartozó beszédpartnerekkel egyaránt használja magyar és román kódot, a gyerekekkel viszont kizárólag románul beszél (ezt utóbbit meghatározza a környezetében levő gyerekek magyar nyelvtudásának hiánya is). Román nemzetiségű felesége (25.) kódválasztási stratégiája a román nyelv kizárólagos használatára korlátozódik.

A fenti példával ellentétben Buzásbocsárdon a magyar nyelv használata mindkét szintre és mindhárom generációval választott kódra jellemző:

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
száma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2	56	M	-	MR	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR
3	47	M	-	-	MR	MR	MR	M	M	MR	MR	MR	MR
20	48	M	M	M	-	M	M	M	M	MR	MR	MR	MR
21	42	M	M	-	M	MR	MR	M	M	MR	MR	MR	MR
7	56	-	-	M	-	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
8	55	-	-	-	M	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
11	35	-	-	M	-	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
12	32	-	-	-	M	-	M	MR	MR	MR	MR	MR	MR
16	35	R	-	-	-	-	R	R	R	R	R	R	R

Buzásbocsárd: szülők generációjának kódválasztása. **Beszédpartnerek:** 1: nagyanya; 2: nagyapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyerekek generációja, lány; 12: gyerekek generációja, fiú

Családon belül inkább a magyar nyelv kizárólagos használata a döntő, míg családon kívül magyar és román kódot használnak. Ebben a táblázatban is megmarad a családok szerinti csoportosíthatóság, viszont nem mutatható ki egyértelmű összefüggés az életkor csökkenése és a magyar kódhasználat között. Két családot (2. és 3., illetve 20. és 21. sorszámú beszélők) különíthetünk el a többiétől annak alapján, hogy ők a családon kívül is használják a magyar nyelvet a nagyszülők generációjával folytatott társalgásaikban. Ezekben a családokban azonban azt figyelhetjük meg, hogy a nők (3. és 21. számmal jelölve) mindkét nembeli gyerekekkel magyar és román kódot használnak.

További két családban (7. és 8., illetve 11. és 12. sorszámmal) a szülők családban használt magyar egynyelvű kódja élesen különbözik a családon kívül

használt magyar és román kódtól. A lakóhely közvetlen környezete lehet a meghatározó faktor ebben az esetben, hisz a fent vizsgált család egy magyar többségű falurészben lakik, míg az utóbbiak román többségűben.

Az ötödik család csonka család, az anya együtt él édesanyjával és fiával, és ő az, aki a tágabb környezete hatására kizárólag románul beszél minden típusú beszédpartnerével. Román nyelvű szakoktatásban vett részt, munkahelyén kizárólag románul beszél, elvált férje is román, ezért ezt a kódot preferálja családja tagjaival is, a magyar nyelvhasználattal szembeni ellenséges magatartása pedig negatív megítélést vált ki falubeli magyar nemzetiségű rokonaiból vagy ismerőseiből.

A két faluban tapasztalt kódválasztási stratégiák különbözősége a felnőtt lakosság kétnyelvűségi állapotának egyénenkénti változatosságát is mutatja: Buzásbocsárdon egy kivételével minden szülő használja a magyar nyelvet családon belül, míg a családon kívüli nyelvhasználatban határozottan jelen van a román nyelv is. A nyelvi performanciával együtt a nyelvi kompetencia is sokkal nagyobb értéket mutat Buzásbocsárdon, a szülők generációjában mindenki ír-olvas magyar nyelven, míg Alsókarácsonfalván csak egy férfi tud magyarul írni, két személy magyar nyelvű nyelvtudása az olvasásra terjed (ám mindegyik esetben passzív nyelvtudásról beszélhetünk), míg a többiek csak beszélni tudnak magyarul. A lakóköznyezet hatása mindkét faluban befolyásolja a nyelvhasználat alakulását, hiszen a kizárólagos vagy többségi román környezetben élők nyelvhasználatában a családon kívül hangsúlyosabb szerepet kap a román nyelv. Ez esetenként befolyásolhatja a családi nyelvhasználatot is, erre mindkét faluban láthatunk példát.

1.2. Kódválasztás a gyerekek generációjában

Az alábbi táblázatban a kódválasztási stratégiák variációit láthatjuk. Alsókarácsonfalván látszólag nincsen semmiféle összefüggés az életkor és a magyar kód preferálása között, a magyar nyelv csak néhány esetben és nagyon korlátozottan fordul elő a családtagokkal folytatott társalgások kódjaként, és csupán két esetben a családon kívüli nyelvhasználatban. A gyerekek generációjában egyetlen családon belül is változatos képet kaphatunk a kódválasztási preferenciákról. Ugyanabba a családba tartozik három beszélő is (20., 21., 22.), akik azonban a táblázat különböző szintjein egymástól távol szerepelnek. Láthattuk, hogy szüleik (az előző táblázatban 18. és 19. számmal) nyelvhasználatára ugyanaz jellemző: családon belül egymással és gyerekeikkel is magyar és román kódot használnak. Két legidősebb gyerekük (18 és 14 évesek) szüleivel ugyanúgy a magyar és román kódot használják, maguk között és legfiatalabb testvérükkel viszont kizárólag románul beszélnek. A 21. sorszámú lány (14 éves) konfirmációs felkészítése során viszont családon kívül is használja a magyar és román kódot, hiszen neki a felkészítést vezető pappal és annak feleségével kell magyarul beszélnie. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a 26.

sorszámú beszélő esetében is, aki családjában a nagymamával magyar és román kódot használ.⁶ A nagyszülők és unokák társalgásaiban általában a nagyszülők MR megnyilatkozásaira az unokák románul felelnek. Azonban mégsem a nagyszülők generációja tűnik nyelvmegtartónak, hiszen a szülők generációjában többen használják a magyart családon belül, ám egyértelmű és közvetlen átörökítésről nyilván ez esetben sem beszélhetünk. A magyar nyelvhasználat azonban nem terjed ki az olvasásra vagy írásra, ebben a korosztályban egyik beszélő sem járt magyar tannyelvű iskolába.

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
szá ma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
21	14	-	-	MR	MR	R	R	R	R	MR	MR	R	R
20	18	-	-	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
17	13	MR	MR	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
26	14	MR	-	R	R	-	-	R	R	MR	MR	R	R
4	25	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
5	21	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
6	17	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R
16	15	R	R	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
11	5	R	R	R	R	-	-	R	R	R	R	R	R
22	8	R	-	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R

Alsókarácsonfalva: gyerekek generációjának kódválasztása. **Beszédpartnerek** 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyerekek generációja, lány; 12: gyerekek generációja, fiú

Buzásbocsárdon három mozzanatban ragadhatók meg a kódválasztási stratégiák intergenerációs különbségei, és ezeket a kétnyelvűség különböző állapotaiként egy kontinuum mentén lehet ábrázolni. Első mozzanatként a családban a nagyszülőkkel és a szülőkkel használt M kód mellett megjelenik a testvérekkel használt MR kód, ezzel együtt pedig a családon kívüli nyelvhasználatra leginkább jellemző a magyar és román kód. Ezt három beszélőnél is megfigyelhetjük. A következő jellemző kétnyelvűségi állapotban a magyar és román kód preferálása a családi szinten a beszédpartner kora szerint

⁶ A konfirmáció nem csupán az egyházi élet fontos szegmense, hanem a nyelvi viselkedést is nagy mértékben – akár időszakosan is – befolyásolja, hiszen a felkészülés aktívabb magyar nyelvhasználatot igényel. Az adatgyűjtés során külön kitértem erre a kérdésre, mert a családok egy részében már egészen fiatal kortól „szoktatják” a gyerekeket ahhoz, hogy magyarul beszéljenek, és a beszélgetést a nagyszülők kezdeményezik. A vallásóra, illetve a konfirmációs felkészítő magyar nyelvű, de a református egyház kiadott egy román nyelvű kátét, amiből a konfirmandusok felkészülhetnek.

oszlík meg: a nagyszülőkkel folytatott kommunikáció magyar nyelven zajlik, míg a szülőkkel és testvérekkel a magyar és román kódot használják, miközben az MR kód használata jellemző a családon kívül is. Az aktuális kétnyelvűségi keresztmetszeten a kontinuum végén található azok a beszélők, akiknél megjelenik a tisztán R kód családi nyelvként használt funkciója, ez esetben is a testvérekkel folytatott társalgások nyelve a román, családon kívül pedig minden beszédpartnerrel ezt használják.

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
száma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
4	24	M	-	M	M	MR	MR	M	M	MR	MR	MR	MR
9	22	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
10	18	-	-	M	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR
13	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
14	13	-	-	M	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
6	19	M	-	MR	MR	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR
5	21	M	-	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	R	R
22	18	MR	MR	MR	MR	-	R	MR	MR	MR	MR	R	R
23	16	MR	MR	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R
24	12	MR	MR	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
17	13	MR	-	R	-	-	-	R	R	MR	MR	R	MR

Buzásbocsárd: gyerekek generációjának kódválasztása. **Beszédpartnerek** 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyerekek generációja, lány; 12: gyerekek generációja, fiú

Az implikációs skála azt szemlélteti, hogy egy generációs változást sikerült megragadni, amikor a családon kívül használt nyelvi kód befolyásolja a családon belüli kódválasztást a tiszta román kód leghamarabb a barátok, iskolatársak vagy egyéb közösségek tagjaiból álló csoport esetében kezd preferált kóddá lenni, ami a családban szintén a gyerekek generációjának nyelvi kódja lesz.⁷ Ha ezekben a kapcsolatokban normatívvá válik az MR kód használata, az megjelenik a beszélőnek más beszédpartnerekkel használt kódjaként is.

Időszakos nyelvi revitalizáció figyelhető meg a 13–14 éves gyerekek esetében, ezt jól szemlélteti a fenti táblázatban a 17. sorszámú beszélő nyelvi viselkedése: míg közvetlen és tágabb környezetében dominánsan a román nyelvet használja, a magyar nyelv funkcionális szerepe megnő a konfirmációs felkészítés alatt. Alsókarácsonfalván szintén ennek a korcsoportnak a nyelvhasználatában

⁷ A kapcsolatháló elemzése adja erre a választ: a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok határozzák meg a beszélő csoportidentitását és többek között a nyelvi viselkedését is.

tapasztalható, hogy hangsúlyosabb szerepet kap a magyar nyelvű kód, de nincs hatással a többi szintérhez vagy beszédpartnerhez köthető kódválasztásra. Feltételezhető, hogy a családból érkező etnikai támogatottság hiányában a confirmáció után a magyar nyelvű megnyilatkozások száma csökken. A generációs változáson belüli életkori változást specifikus esete tipizálható, hiszen ugyanabba a generációba tartozó, ám idősebb beszélők hasonló múltbeli nyelvi viselkedésről tudtak beszámolni.⁸

1.3. Kódválasztás a nagyszülők generációjában

A gyerekek generációjához hasonlóan a nagyszülők is a szülők generációjában vizsgált személyekhez köthetők, ők a szülők generációjában bemutatott személyek szülei vagy a beszélő házastársának szülei. Míg a gyerekek kódváltási stratégiái általában erősen függenek szüleik nyelvi szokásaitól, e két faluban a nagyszülők is aktív szerepet játszanak a fent tárgyalt időszakos nyelvi revitalizációban. Ők azok, akik esetenként már kiskoruktól kezdve magyarul beszélnek unokáikhoz, esetleg azokat magyarul beszéltetik. Ezzel a szokással egy későbbi időszakra akarják felkészíteni, amikor a gyereknek egyebek között magyar nyelvi tudásáról is a vallási közösség előtt kell beszámolnia, ezzel viszont nem csak magát, hanem egész családját képviseli.

A nagyszülők generációjának nyelvi stratégiája hagyományosan az otthon nyelvének legkonzervatívabb változatát képviseli, hiszen a kétnyelvű közösségekben a nagyszülők azok, akik a legkevésbé beszélnek a többség nyelvét. Ennek több oka is lehet: a bevándorló közösségek esetében azt említik, hogy a felnőtt emigránsok L2 nyelvtudása nem felel meg a befogadó közösség nyelvi elvárásainak, ezért a kisebbségek ezen tagjai saját etnikai csoportjukhoz kötődő, belterjes kapcsolatokat tartanak fent. Az őshonos kisebbségek tagjainak nyelvi szokásai a beszélőközösség nyelvi és általános értelemben vett társadalmi változásával állnak összefüggésben. Általában a magas etnikai és kortárs index összefüggései azt jelzik, hogy a legidősebbek saját generációjuk (és általában etnikai csoportjuk) normáival azonosulnak, és esetünkben is ők azok, akik a többi generációhoz képest a legtöbb magyar személlyel tartanak fent kölcsönösségen alapuló kapcsolatot, ami általában meghatározza az etnikai identitást.

Alsókarácsonfalván a nagyszülők házastársaikkal és néhány esetben az unokáikkal, illetve egyetlen esetben az apával beszélnek magyarul. A családon kívüli magyar kódválasztás csak két beszélő nyelvi viselkedésében tapasztalható és csak a saját generációjukba tartozó beszédpartnerekkel használják a magyar kódot. A magyarnak a románhoz viszonyított preferálása az alábbi táblázat alapján sem mutat hasonló stratégiát az ugyanazon családba tartozó beszélők (7. és 8., illetve 12. és 13. sorszámú) nyelvi viselkedése között. Ez az észrevétel,

⁸ Ez a jelenség további kutatást igényel, hiszen fontos folyamatról van szó, amely a nyelvi viselkedést erősen befolyásolja.

valamint a többi generáció esetében is észlelt nyelvhasználatbeli különbségek alapján feltételezhető, hogy Alsókarácsonfalván a nemek szerinti vizsgálat is tipizálható és adalékkal szolgál a kódválasztási preferenciák magyarázatához.

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
száma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
8	67	-	MR	R	R	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
13	70	-	MR	R	R	MR	-	MR	MR	R	R	R	R
23	71	-	-	R	MR	-	MR	R	R	R	R	R	R
12	72	MR	-	R	R	MR	-	R	R	R	R	R	R
7	76	MR	-	R	R	R	-	R	R	R	R	R	R
1	70	-	-	R	R	-	R	R	R	R	R	R	R

Alsókarácsonfalva: nagyszülők generációjának kódválasztása. **Beszédpartnerek** 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyerekek generációja, lány; 12: gyerekek generációja, fiú

A fent vázolttól radikálisan eltérő helyzetet mutat a buzásbocsárdi elemzés. Voltaképpen két típusú kétnyelvűséggel állunk szemben, egyikben a beszélők (összesen két nő és egy férfi) egynyelvűekként viselkednek, másikban pedig egy román-domináns kétnyelvű beszélő nyelvi viselkedését láthatjuk. A kettő között a kétnyelvűség kontinuumán többféle típus is előfordul, az összegyűjtött mintában ezt a kettőt tudjuk ábrázolni.

Beszélő		Beszédpartnerei											
		Családon belül						Családon kívül					
száma	kora	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	73	-	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
18	68	M	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
19	66	-	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
15	68	-	-	R*	-	-	MR	MR	MR	R	R	R	R

Buzásbocsárd: nagyszülők generációjának kódválasztása. **Beszédpartnerek** 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú; 7: nagyszülők generációja, nő; 8: nagyszülők generációja, férfi; 9: szülők generációja, nő; 10: szülők generációja, férfi; 11: gyerekek generációja, lány; 12: gyerekek generációja, fiú

A kódválasztási stratégiák ábrázolása mellett a fenti táblázatok, valamint a többi generációnak a nagyszülőkkel szembeni nyelvi viselkedése alapján azt láthattuk, hogy a különböző beszélők minden esetben a magyar és román kódot használnak azokkal, akik maguk is mindkét nyelvet használják a mindennapi kommunikáció során, és többnyire magyarul beszélnek azokkal, akik csak a magyar nyelvet használják. Ezzel pedig igazolódni látszik az a szociolingvisztikai tétel, miszerint a beszélők a beszédpartnereik személyének függvényében preferálnak bizonyos nyelvi kódokat. Figyelembe kell vennünk, hogy a nagyszülők nem egynyelvűek, hanem román nyelvi tudásuk passzívan ugyan, de létezik; ezért történhet meg az, hogy míg a nagyszülők unokáikkal csak magyarul beszélnek, addig az unokák magyar és román kódot használnak a nagyszüleikkel (lásd például a 22., 23., 24. sorszámú unokák nyelvi preferenciáját a 18. és 19. számú nagyszülőkkel). A beszédpartner szociolingvisztikai tulajdonsága mellett azonban a kódválasztást a beszélők társadalmi jellemzői (a beszélők neme és kora) is befolyásolják. A fejezet következő részében az egyéni kódválasztást tágabb kontextusba helyezem.

2. A kódválasztás tipológiája és a szociolingvisztikai változók összefüggései

A fenti kommunikációs minták elemzése alapján a következő kódválasztási stratégiákat különböztethetjük meg: a családon belüli kódválasztásra jellemző négy típus, amely tovább bővíthet a családon kívüli beszédpartnerekkel folytatott kommunikációban.

Elméletileg a három generációban hat beszédpartnerrel választott kód variációinak száma nagyon nagy lehetne, de a családon belül használt kódok a 26 beszélő esetében az alább felsorolt típusok valamelyikébe illik. Az alábbi táblázatok négy típusa Alsókarácsonfalván a következők szerint alakul: az első típusba tartoznak azok a balansz kétnyelvű beszélők, akik minden beszédpartnereikkel a magyar és román kódot is használják. A második és harmadik típus dominánsan román-magyar kétnyelvű, míg a negyedik kizárólagosan román nyelvű. Ha a beszédpartnerek generációk szerinti megoszlását és a választott kód összefüggéseit vizsgáljuk, olyan mintát kapunk, amely eltér a klasszikus nyelvcsere-állapotok leírásától. A beszélő kiegyenlítettebb magyar–román kétnyelvűsége bármelyik korosztályba tartozó beszédpartnerrel folytatott társalgását meghatározza, és az aszimmetrikus kétnyelvűségi állapot megjelenése elsősorban a szülők generációjába tartozó beszédpartnerekkel használt kódra jellemző, ezt követően a gyerekekkel és szülőkkel is ezt a kódot választják. A nyelvcsere lezárulását jelenti az a nyelvi állapot, amikor a beszélők minden beszédpartnerükkel a román kódot használják.

Beszédpartnerek								
	1	2	3	4	5	6	Beszélők száma	Átlag életkora
1. típus	MR	MR	MR	MR	MR	MR	2	28,5
2. típus	MR	MR	R	R	MR	MR	5	65
3. típus	MR	MR	R	R	R	R	9	38,11
4. típus	R	R	R	R	R	R	10	26,8

Alsókarácsonfalva. Beszédpartnerek 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú.

A következő táblázatban a fenti folyamatnak egy háromlépcsős változatát láthatjuk szintén négy típusba sorolva. A családon kívüli nyelvhasználatra egyáltalán nem jellemző a balansz kétnyelvűség, a típusok mindegyikében legalább egy generációba tartozó beszédpartnerekkel kizárólag a román kódjellemző. Az első típusba sorolhatók azok a beszélők, akik családon kívül a nagyszülők és szülők generációjába tartozó felnőttekkel a magyar és román kódot használják, a gyerekek generációjába tartozókkal viszont kizárólag románul beszélnek. A nyelvcsere folyamatának következő állomása két típusból áll. Erre az állapotra jellemző, hogy a beszélők két generációval folytatott társalgásaikban kizárólag a románt használják (vagy a nagyszülők és gyerekek generációjával, vagy a szülők és gyerekek generációjával). Az előbbi logika alapján erre a kategóriára jellemző az, hogy a nagyszülők generációjával használt nyelvi kód a magyar és román, a szülők és gyerekek kategóriájába tartozókkal a román (lásd az alábbi táblázatban a 3. típust), viszont létezik egy olyan kategória is, amely éppen az időszakos nyelvi revitalizáció következtében családon kívül a felnőttek generációjával beszél magyarul is (lásd a 2. típust). Az utolsó típus természetesen itt is a lezárult nyelvcsere tükrözi, amikor minden beszélővel használt kód a román.

Beszédpartnerek								
	1	2	3	4	5	6	Beszélők száma	Átlag életkora
1. típus	MR	MR	MR	MR	R	R	3	45,3
2. típus	R	R	MR	MR	R	R	2	14
3. típus	MR	MR	R	R	R	R	2	68,5
4. típus	R	R	R	R	R	R	19	36,4

Alsókarácsonfalva. Beszédpartnerek: 1: nagyszülők generációja, nő; 2: nagyszülők generációja, férfi; 3: szülők generációja, nő; 4: szülők generációja, férfi; 5: gyerekek generációja, lány; 6: gyerekek generációja, fiú

A két táblázat segítségével egy alapvető szociolingvisztikai állítást is igazolhattunk: a kisebbségi nyelv a családi szinten marad meg akkor is, ha a

családi szintéren kívül már egyetlen beszédpartnerrel sem használják. Bizonyíték erre egyrészt az, hogy Alsókarácsonfalván a családi kódhasználatban két beszélő esetében megtalálható még a balansz kétnyelvűség, családon kívül már egyáltalán nem. Másrészt azt láthatjuk, hogy a családon kívüli kódválasztásban a román egynyelvűekként viselkedők száma gyakorlatilag megduplázódik, a beszélők átlag életkora pedig 26,8-ról 36,4-re nő.

Buzásbocsárdon a négy típus jellemzői a következők: családtagokkal az első típusba tartozó beszélők mindig a magyar kódot használják. A második és harmadik típusban a gyerekek és a szülők generációjával választott magyar és román kód fokozatosan megjelenik, és a kétnyelvűvé válás folyamatában először a gyerekekkel folytatott társalgások nyelvbe kerül be a román kód, míg a többi generáció nyelvi jellemzői nem különböznek az egynyelvű állapottól. A családi nyelvhasználat másik jellemzője, hogy nem találjuk benne a balansz kétnyelvűség nyomait, viszont a 3. típusban ugyanúgy két generációval folytatott társalgásokban jelenik meg a román kód, mint az előzőben a magyar és román nyelvhasználat. Ha a családi nyelvhasználatban lezajló nyelvcsere egy kontinuumon ábrázolnánk, akkor a magyar egynyelvűségi állapot és a román egynyelvűségi állapot között három logikai lépés kimarad, ez pedig a nyelvcsere folyamatának felgyorsulását jelentheti.

		Beszédpartnerek							
		1	2	3	4	5	6	Beszélők száma	Átlag életkora
1. típus	M	M	M	M	M	M	M	9	54,3
2. típus	M	M	M	M	MR	MR	MR	4	27,7
3. típus	M	M	MR	MR	MR	MR	MR	5	21,6
4. típus	MR	MR	R	R	R	R	R	5	25,4
5. típus	R	R	R	R	R	R	R	1	35

Buzásbocsárd Beszédpartnerek a családban. 1: nagymama; 2: nagypapa; 3: anya; 4: apa; 5: gyerek, lány; 6: gyerek, fiú.

		Beszédpartnerek							
		1	2	3	4	5	6	Beszélők száma	Átlag életkora
1. típus	M	M	M	M	M	M	M	3	69
2. típus	M	M	MR	MR	MR	MR	MR	5	43,4
3. típus	MR	MR	MR	MR	MR	MR	MR	9	29,2
4. típus	MR	MR	MR	MR	R	R	R	2	19,5
5. típus	MR	MR	R	R	R	R	R	1	68
6. típus	R	R	MR	MR	MR	MR	MR	2	12,5
7. típus	R	R	R	R	R	R	R	2	25,5

Buzásbocsárd. Beszédpartnerek a családon kívül. 1: nagyszülők generációja, nő; 2: nagyszülők generációja, férfi; 3: szülők generációja, nő; 4: szülők generációja, férfi; 5: gyerekek generációja, lány; 6: gyerekek generációja, fiú

A családi szintéren kívüli nyelvhasználatban hét típus különböztethető meg: az első két típus ugyanaz, mint a családon belüli kódválasztás esetén, amikor a teljes magyar egynyelvű kód használatáról két generáció egyszerre vált át a kétnyelvű kód használatára, majd ezt követi a teljes kétnyelvűség, amely a beszélők és családtagjaik nyelvi kódjából hiányzik. A negyedik típus az, amelyben a gyerekek generációjának nyelvhasználatában megjelenik a tiszta román kód, míg a szülőkkel és nagyszülőkkel továbbra is magyar és román kódot használnak a beszélők. A következő, ötödik típus ebbe a logikai sorrendbe illeszkedik, és a román egynyelvű kódot két generációval folytatott társalgásban választják, majd a hatodik típus itt is a nyelvi revitalizációt tükrözi két fiatal beszélő esetében. A legutolsó típusba tartoznak a román egynyelvűekként viselkedő beszélők, ebbe a típusba azonban csak két beszélő tartozik, ami a nyelvcserenek egy nagyon lassú folyamatát jelzi.

Edwards (1986) és Li Wei (1994) mintája alapján a következőkben azt próbálom megvizsgálni, hogy az azonos kódválasztást preferáló beszélők szociolingvisztikai jellemzőik alapján is besorolhatók-e ugyanazon kategóriába. A fenti táblázatokba ezért került be az átlag életkor, az újabb táblázatokban pedig a kódválasztás és a beszélők nemének összefüggéseit ábrázolom majd.

2.1. A beszélők kora mint szociolingvisztikai tényező

Egyes szociolingvisztikai elemzésekben a társadalmi osztály egészen pontos mutatókkal mérhető kategóriái (jövedelem, foglalkozás, iskolázottság), valamint a nyelvi változók között kerestek kapcsolatot, nem tulajdonítottak kiemelkedő fontosságot az életkor és nem szerinti kategóriáknak. A nyelvi és társadalmi különbségek korrelációit olyan kategóriák elemzésével írták le, mint társadalmi csoportokba vagy kapcsolathálókba való tartozás (Labov 1972a; Milroy 1980), a szimbolikus tőke és a nyelvi piac (Bourdieu és Boltanski 1975), valamint a helyi identitás (Labov 1972b), vagy pedig az etnicitás, a csoporttörténet és a társadalmi identitás (Labov 1972a).

Más munkákban az életkort kontinuumként ábrázolják, amelyet nagyjából azonos hosszúságú szakaszokra bontanak fel, anélkül, hogy megvizsgálnák az adott életkori szakaszok egymáshoz való viszonyát vagy pedig az egyéni életút állomásait, amelyek az életkort társadalmi jelentéssel töltik meg (Eckert 1996; 1997). A kronológiai értelemben mért életkor mellett megjelenhetnek az életút normatív állomásai (többek között az iskola, a munka, a házasság, a szülővé válás, vagy a nyugdíjba vonulás (lásd még Sealey és Carter 2001).

A jelen vizsgálatban a beszélők csoportosítása nem a korcsoportjuk alapján történt, hanem kódválasztási stratégiáik alapján soroltam be őket különböző csoportokba. Így bizonyos esetekben egymás mellé kerülhettek nagyon fiatal és nagyon öreg beszélők is. Ebben a helyzetben meg vizsgáltam, hogy milyen összefüggés állapítható meg a nyelvhasználat és a beszélők kora között, és arra

kerestem választ, hogy azonos típusú kódválasztás azonos korcsoportba tartozókra jellemző-e vagy sem. Ezt akkor legkönnyebb megállapítani, ha kódválasztási típusokba sorolt beszélők életkora és a csoport átlaga közötti összefüggéseket összehasonlítjuk (lásd az alábbi táblázatokat).

	Beszélők száma	A csoport átlag életkora	A csoportba tartozók életkora	
			Minimum	Maximum
Családtaggokkal				
1. típus	2	28,5	14	43
2. típus	5	65	45	72
3. típus	9	38,11	13	76
4. típus	10	26,8	5	70
Családon kívül				
1. típus	3	45,3	45	46
2. típus	2	14	14	14
3. típus	2	68,5	67	70
4. típus	19	36,4	5	76

Alsókarácsonfalva: Az átlagéletkortól való eltérés mértéke az egyes kódválasztási típusokon belül

	Beszélők száma	A csoport átlag életkora	A csoportba tartozók életkora	
			Minimum	Maximum
Családon belül				
1. típus	9	54,3	32	73
2. típus	4	27,7	18	47
3. típus	5	21,6	13	42
4. típus	5	25,4	12	68
5. típus	1	35		
Családon kívül				
1. típus	3	69	66	73
2. típus	5	43,4	24	56
3. típus	9	29,2	13	56
4. típus	2	19,5	18	21
5. típus	1	68		
6. típus	2	12,5	12	13
7. típus	2	25,5	16	35

Buzásbocsárd: Az átlagéletkortól való eltérés mértéke az egyes kódválasztási típusokon belül

A táblázatokban feltüntettem a különböző típusokba sorolt beszélőket, illetve a csoportba tartozók közül a legfiatalabb és legidősebb beszélőket. Így ábrázolható az átlag életkortól való deviáció, ami esetenként azt mutatja, hogy az életkor mennyire nem használható prediktív változóként. Minél nagyobb az átlag életkortól való eltérés a csoportokon belül, annál inkább csökken a változó prediktív ereje. Különösen igaz ez Alsókarácsonfalva esetében a családban használt kódra, hiszen a tipológiai felsorolásban nem találunk csökkenő életkori tendenciát, ami a generációk közötti kódválasztási különbségekre utalhatna. Ellenben a családon kívül használt kód szerinti csoportosítás az első három típusban nem mutat deviációt az átlagtól, az utolsó viszont, az egynyelvű R kód használata azonban a beszélők 73 százalékára jellemző, és itt az eltérés igen nagy, gyakorlatilag a legfiatalabb és a legidősebb beszélők is ide tartoznak.

Ellenben Buzásbocsárdon a nyelvhasználati tipológia szerint sorrendbe állított csoportokban a magyar kód használatának csökkenésével a csoportok átlag életkorában is csökkenő tendencia figyelhető meg, ami az intergenerációs normaváltásra utalhat. Okkal feltételezhető, hogy ez utóbbi esetben egy folyamatban lévő lassú változásról beszélhetünk, míg az előbbiben a nyelvcsere folyamata kvázi lezártnak tekinthető.

2.2. A beszélők neme mint szociolingvisztikai tényező

Ugyanúgy, mint az életkor, a beszélők neme is alapvetően a szerepek, normák és elvárások meghatározásának funkcióját tölti be egy közösségben. Általános az a felfogás, miszerint a nők nyelvi viselkedése konzervatívabb, mint a férfiaké. Labov (1972b) és Trudgill (1972) munkáikban azt hangsúlyozzák, hogy a nők nyelvi viselkedése a közösségi normához közel áll, míg a férfiak állnak a nyelvi változás háttérében. Ugyanakkor már a legelső szociolingvisztikai vizsgálatok között is találunk olyan elemzéseket, amelyek éppen a nők innovatív szerepét hangsúlyozzák (Labov 1966 vagy Gal 1979). Így talán okkal feltételezhetjük, hogy a nemek és a nyelvi variációk között nincsen egy állandó és egyszerűen magyarázható összefüggés (Eckert 1996).

A két közösségből vett minták kis elemszámúak, ezért statisztikai elemzésre nem alkalmasak. Alapvető különbségeket nem észlelhetünk akkor, ha a beszélők nemét választjuk változóként, ezt az alábbi táblázat is jól szemlélteti. A 12. ábrán bemutatott táblázatokban az előzőleg megállapított kódválasztási típusok szerint csoportosítottam a férfi és női beszélőket, és a továbbiakban összevetem a családtagokkal, illetve a családon kívül használt nyelvi kód nemek szerint megfigyelhető különbségeit.

	Összesen	Férfi	Nő
Családtaggokkal			
1. típus	9	5	4
2. típus	4	1	3
3. típus	5	3	2
4. típus	5	3	2
5. típus	1	-	1
Családon kívül			
1. típus	3	1	2
2. típus	5	3	2
3. típus	9	4	5
4. típus	2	1	1
5. típus	1	-	1
6. típus	2	2	-
7. típus	2	1	1

Buzásbocsárd

	Összesen	Férfi	Nő
Családtaggokkal			
1. típus	2	1	1
2. típus	5	2	3
3. típus	9	4	5
4. típus	10	6	4
Családon kívül			
1. típus	3	2	1
2. típus	2	1	2
3. típus	2	1	1
4. típus	19	11	8

Alsókarácsonfalva

Mivel a tipológia szerint osztályozó táblázatok alapján nem láthatunk alapvető különbséget a kódválasztás nemek közötti különbségében.⁹ Ezért visszatérnék az implikációs skála elemzésére. Formailag a két nem kódhasználata között itt sem látunk nagy különbségeket, inkább azt figyelhetjük meg, hogy a három generáció nemek szerinti szétválasztásában a nagyszülők azonos kódválasztási mintát követnek, míg a szülők generációjában a családi minta csak Buzásbocsárdon érvényesül. Szemléltetésül az alsókarácsonfalvi 4. sorszámú

⁹ A módszer ennek ellenére más közösségekben használhatónak bizonyult, Li Wei (1994:99–101) kutatásában például hasonló táblázat alapján kimutatta, hogy családtagjaikkal a férfiak sokkal inkább a kétnyelvű kínai–angol kódot részesítik előnyben, míg a nők többsége egynyelvű kínai kódot használ. Családon kívül viszont nincs összefüggés a két nyelv használóinak preferenciája és neme között, és általános az angol-domináns kétnyelvű kód használata.

családba tartozó szülők példáját emelném ki: a családban az apa mindkét nembeli gyerekeivel a magyar és román kódot használja, míg az anya lányaival (14 és 18 évesek) magyar és román kódot, 8 éves fiával viszont kizárólag román egynyelvű kódot használ. Ugyanígy az 5. sorszámú vegyes etnikumú családban a szülők kódválasztási stratégiái teljesen különbözőek az apa és az anya esetében. A családtagokkal használt kód elemzése alapján azt mondhatjuk le, hogy a meglévő csekély etnikai támogatottságot a nagyszülők és a szülők generációjából a férfiak biztosítják az alsókarácsonfalvi beszélőközösségben. A családon kívül használt nyelvi kód nem mutat nagy változatosságot, két családban három szülő (két férfi és egy nő) beszél magyarul saját generációjá, illetve a nagyszülők generációjának tagjaival. A 2. sorszámú férfi nem a faluban született, ami meghatározza a magyar kód változatosabb használatát; ezen kívül fontos tisztséget tölt be az egyházban, és esetében az M a presztízst biztosítja. Ugyanígy befolyásolja ez a felesége (6. sorszámmal) kódválasztását is.

Buzásbocsárdon két beszélő (15. és 16. sorszámmal) esetében észlelhető, hogy nem a generációjuk szerinti nyelvhasználat szerint választanak kódot, akár családon belül, akár családon kívül. Mindketten nők, egyazon család tagjai, akik a családon belül is mindig románul beszélnek. Az anya (35 éves) M kódválasztásai a táblázatban nem tükröződnek, passzív magyar nyelvtudását például az interjú során korlátozottan használta. A nagyanya (68 éves) a vele egykorúakkal, illetve 13 éves fiúunokájával használja az M kódot. A fiú (17. sorszámmal) konfirmandus, és mint már említettem, általában a nagyszülők gondoskodnak arról, hogy unokáikat nyelvileg felkészítsék. Ez magyarázza a 17. beszélő MR kódválasztását a saját generációjá tagjaival, akik közül többen konfirmandusok.

A szülők generációjában a nők kezdenek el magyar és román kódot használni gyerekeikkel, míg a férfiak kizárólag az egynyelvű magyar kódot használják; ugyanazok a nők viszont, akik gyerekeikkel magyar és román kódot használnak, a közösségi gyakorlattól eltérően a családon kívül is használják az egynyelvű magyar kódot. A gyerekek generációjában egy férfi és két nő kódválasztásában gyakrabban használ magyar kódot, mint a generációjába tartozó többi beszélő. Iskoláztatásukkal magyarázható ez a jelenség, hiszen mindannyian magyar nyelvű gimnáziumi oktatásban vettek részt.

A nemek szerinti kódválasztási preferenciák elemzése után azt mondhatjuk el, hogy nem alkalmazhatunk egyetlen általános modellt, további aprólékos elemzésekkel lehetne megvizsgálni, hogy a nők nyelvhasználata miben különbözik a férfiakétól: fonológiai szinten vagy kódváltási gyakorlatukban. Dolgozatomban azonban a kérdést ebből a szempontból nem vizsgálom, ez majd újabb kutatás célja lehet.

3. Kódválasztás és a beszélők nyelvtudása

Kétnyelvű beszélők nyelvi képességeinek felmérését a szociolingvisztika egyik aktívan művelt területei között tarthatjuk számon. Pszichológusok, alkalmazott nyelvészettel foglalkozók és szociolingvisták között számtalan vita indult már arról, hogy a kétnyelvűség és a kétnyelvű beszélők nyelvi képességeinek mérésére milyen eszközök használhatók.

A pszichológusok általában nem a nyelvhasználatot vizsgálják, hanem a két (vagy több) nyelvet beszélők pszichológiai állapotával foglalkoznak; ők a bilingvitás (*bilinguality*) kifejezést használják a bilingvizmus helyett (Li Wei 1994: 104). A kétnyelvűség felmérésére kísérletek és tesztek sokaságát alkalmazzák, közöttük a kiegészítéses, kiemeléses vagy az asszociációs teszteseteket. A pszichometriai mérések hasznosak lehetnek, ám problémát jelentenek például akkor, ha a beszélő egy kisebbségi csoport tagja, és az iskolában egy többségi csoport oktatási tervében vesz részt, ami azt jelenti, hogy a teszt elvégzéséhez szükséges nyelvi készségei (még) nem fejlődtek ki. A társadalmi csoportok közötti kulturális eltérések is befolyásolhatják a teszt eredményeit. Ha például a szókincs felmérésekor egy kisebbségi csoport tagjának olyan tárgy képét mutatják, ami az ő kultúrájában nem ismert, akkor az ő esetében a válasz hiányát nem lehet megfelelőképpen értékelni. Fishman (1968) a kísérleti pszichológiai tesztek többségére úgy tekint, mint az etnocentrizmus egyik eszközére, és megállapítja, hogy a kétnyelvűek nyelvi képességének felmérésére nem alkalmasak.

Az alkalmazott nyelvészeti tesztek az oktatás keretében történő nyelvtanulással és nyelvi fejlődéssel kapcsolatosak. Fontosak lehetnek ezek a tesztek a nyelvi képesség felmérésében, ám nem adnak reális képet arról, hogy miként használják a nyelvet különböző társadalmi interakciókban. A megtanult nyelvi teljesítmény (performancia) mérése a verbális és nem-verbális kódok kezelésének szintjét jelenti, a nyelvi képesség (kompetencia) pedig arra vonatkozik, hogy különböző szituációkban képes-e a beszélő a megfelelő kódot használni. A nyelvi kompetencia genetikai meghatározottságú, és „azok az egészséges emberi egyedek, akik anyanyelvi környezetben nőnek fel, ezen rendszer [azaz a nyelv] teljességét birtokolják. Minden magyar nyelvi környezetben felnövő magyar anyanyelvű ember - iskolázottságától függetlenül - lényegében ugyanazzal a nyelvtani kompetenciával bír tehát. Ugyanakkor előfordulhat, hogy (...) idegen nyelvű környezetben, elegendő anyanyelvi hatás híján az anyanyelv rendszere sem épül ki tökéletesen, teljes bonyolultságában” (É. Kiss 2004: 15). A nyelvi performanciát pedig a beszélő általában a társadalmi szocializációja során tanulja meg, és méréssel vagy a saját kontextusán kívül nem is becsülhető fel (Beatens Beardsmore 1986; 2003), többek között azért is nem, mert a szubsztenderd vagy éppen stigantizált vernakuláris formát nem tudja elválasztani az ún. „társadalmilag fejletlen” formáktól (erről bőven l. Martin-Jones és Romaine 1985; L. Milroy 1985, illetve Smith 2002).

Már az 1980-as évektől kezdve használják a szociolingvisztikai módszereket az alkalmazott nyelvészetben is. A módszer vonzóereje abban áll, hogy a bilingvis beszélők reális környezetben megfigyelt nyelvhasználatára koncentrálnak. Ez természetesen az adatgyűjtés módját és értelmezését is befolyásolja. Nem kell előzetes sztenderdet vagy sztenderdeket megállapítani, majd azt vizsgálni, hogy a beszélők mennyire közelítik meg ezt a szintet; a szociolingvisztikai módszer tipikusan a megfigyelt társadalmi interakciók stílár és társadalmi variációinak alapján állapítja meg a kommunikációs normát (a részletes leírást lásd Preston 1989).

A jelen kutatásban azonban a szociolingvisztikai módszert csak korlátozottan tudom hasznosítani. Az írás- és olvasási készségek mérésére alapuló skálákat nem tudtam összeállítani, hiszen Alsókarácsonfalván az adatközlőim nagy részének egyáltalán nincs is ilyen magyar nyelvű készsége, másrészt pedig Buzásbocsárdon, ahol a kétnyelvű kód használata sokkal elterjedtebb, a legidősebb generáció tagjai maradnának ki az elemzésből, mivel ők nem vettek részt (vagy csak igen rövid ideig) a formális iskolai oktatásban, így az olvasási vagy íráskészségük sem fejlődhetett ki. A szóbeli kommunikációs készséget öt kritérium szerint osztályoztam (Li Wei 1994 alapján):

0. Egyáltalán nem ért és nem beszél egy nyelvet.
 1. Ismeri a köszönési formulákat, megérti az egyszerű kérdéseket és állításokat (téma: időjárás, egészség, árak stb.).
 2. Egyszerű választ tud adni az előbbi egyszerű kérdésekre és állításokra.
 3. Képes részt venni kötetlen beszélgetésekben (általában a családdal kapcsolatos témákról, barátokkal).
 4. Megérti a televízió és rádió műsorait, filmeket, valamint a formális alkalmakkor vagy ünnepekkor elhangzó beszédeket.
 5. Könnyedén tud kommunikálni a változatos témákról szóló beszélgetésekben.¹⁰

Az első két feltétel azt jelzi, hogy a beszélő nyelvi képessége arra terjed ki, hogy megértse egy nyelvet, és alapvető kommunikációra használja. Bárki, aki ezt a feltételt nem teljesíti, 0 pontot kap egy ötös skálán, és úgy tekinthető, mint aki nem képes a nyelvet használni (akár román, akár magyar nyelvről van szó). A 3. feltételt az átlagos nyelvtudás jelzésére használom, míg a 4. és 5. feltételek teljesítése azt jelzi, hogy a beszélő átlag fölötti vagy közel anyanyelvi szinten rendelkezik az adott kommunikációs képességekkel. Ezek a feltételek nem a

¹⁰ Az olvasási készségek, valamint az íráskészség meghatározására szintén öt kritériumot használnak, ezek a következők:

1. El tudja olvasni az egyszerű feliratokat (utcaneveket vagy boltok nevét).
2. Le tudja írni a saját nevét, mellette néhány egyszerű szót.
3. Ki tudja tölteni az egyszerű űrlapokat, tud informális levelet írni.
4. Olvas könyvet, újságot, folyóiratot és különböző iratokat.
5. Több feladatot végre tud hajtani, amihez az írott nyelv széleskörű ismerete szükséges.

kétnyelvű beszélő nyelvi kompetenciáját méri, nem is a megnyilatkozásainak a helyességét vagy struktúráját, hanem a különböző kommunikációs célokra használható nyelv sajátos használatát. Ezek a kritériumok általában segítik a beszélőket magukat is abban, amikor a saját nyelvtudásukat vagy éppen a másokét felméri, tehát mindig a közösségi normához kell igazodnia. A szóbeli nyelvi készségek elemzését nem lehet a konverzációs adatok elemzése nélkül vizsgálni, ezt a harmadik fejezetben fogom bemutatni. Egyelőre azonban a nyelvi készségek általánosabb vizsgálatát végzem el.

Egyetlen táblázatban összesítem a két faluban tapasztalható magyar és román szóbeli készségek felbecsülésének eredményeit, a táblázat tartalmazza a beszélők készségei szerinti felsorolását életkoruk átlagával és a nemükkel együtt.

Kritérium (5-1)	Buzásbocsárd				Alsókarácsonfalva			
	Beszélők száma	Átlag életkora	Férfi	Nő	Beszélők száma	Átlag életkora	Férfi	Nő
Magyar								
5	7	54,5	4	3	1	46	1	-
4	11	31,1	5	6	2	44	2	-
3	4	30	2	2	11	42,8	3	8
2	2	23,5	1	1	4	43,3	3	1
1	-	-	-	-	6	15,2	4	2
0	-	-	-	-	2	30	1	1
Román								
5	6	21,1	4	2	14	31	7	7
4	13	34,5	7	6	8	42,3	5	3
3	3	53,3	-	3	4	53,5	2	2
2	2	67	1	1	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-

A fenti táblázatban azonban alapvető különbségeket láthatunk a két falu beszélői között: mind az egyes nyelveknek a skálán való elhelyezhetőségében, mind a két nyelvnek az egymáshoz viszonyított helyzetében. A fenti táblázat alapján, valamint a román és magyar nyelvű kommunikációs készségek korrelációjának elemzésével sikerül igazolni, hogy a két településen különböző típusú kétnyelvűségi helyzetekkel kell számolnunk.

Buzásbocsárdon a beszélők magyar nyelvű performanciája a skálán magasabban (2 és között) osztályozható, mint Alsókarácsonfalván, ahol a teljes skálát lefedik (0 és 5 között). A másik alapvető különbség a nyelvek használatának egyenlőtlenségét mutatja. Buzásbocsárdon a magyar és a román nyelvű kommunikációs készségek a skála ugyanazon részét foglalják el, és az egyes szintek közötti arányok nem mutatnak drámai különbséget, mivel a legtöbb beszélő a 4. szintbe sorolható. A tendencia nem változik nemek szerint lebontva sem, annak ellenére, hogy a férfiak összességében román nyelven valamivel jobb performanciát produkálnak.

A vizsgálatban részt vevő 24 személy között nincsen egy sem, aki nem beszél vagy csak rutinszerű megnyilatkozásokra - például köszönésre - használná a magyar nyelvet (Alsókarácsonfalván ebbe a két csoportba tartozott 8

beszélő, azaz 30,7 százalék). A beszélők 84,6 százaléka mindkét csoportban az utolsó három kritérium szerint osztályozandó, azaz a könnyed kommunikációs készségük mindkét nyelvre érvényes, és 8 beszélő (33,3 százalék) kétnyelvűként könnyedén kommunikál a különböző beszédhelyzetekben (lásd az alábbi táblázatot).

Buzásbocsárd: a két nyelv közötti korreláció

MAGYAR performancia	1	2	ROMÁN performancia			Össz.
			3	4	5	
2	0	0	0	0	2	2
3	0	0	0	3	1	4
4	0	0	2	7	2	11
5	0	2	1	3	1	7
Összesen	0	2	3	13	6	24

Alsókarácsonfalván azonban a két nyelv aránya a beszélők kommunikációjában igen eltérő különbséget mutat. Kiterjedésében a magyar nyelvű performancia lefedi a skála minden fokát, míg a román nyelvű csak a skála három legfelső fokán jelenik meg, és a legtöbb beszélő könnyedén kommunikál románul, míg magyar nyelven a legtöbben csak korlátozott kommunikációs képességekkel rendelkeznek.

Ha megvizsgáljuk a magyar és a román kommunikációs készségek egymáshoz viszonyított helyzetét, láthatjuk, hogy Alsókarácsonfalván negatív megfelelés van a két nyelv között: azok a beszélők, akik könnyedén tudnak kommunikálni románul, magyarul csak korlátozottan tudják érvényesíteni a beszélt nyelvi képességeiket. A magyarul beszélők 88,4 százaléka csupán az első három kritériumot teljesíti, és csak három beszélő tud könnyedén kommunikálni bármilyen témáról. Ezzel szemben a performancia-vizsgálat azt mutatja, hogy a kétnyelvű beszélők 76,9 százaléka bármilyen beszédhelyzetben könnyedén használja a román nyelvet, a románul beszélők mindannyian az utolsó három kritérium szerint osztályozhatók. Világos tehát, hogy itt a román nyelv dominanciája a magyar visszaszorulását eredményezte, hiszen minél jobban kommunikál egy beszélő román nyelven, annál rosszabb a magyar nyelvi kommunikációs készsége. Alsókarácsonfalván mindössze három beszélőről állapíthattuk meg, hogy egyformán jól beszéli mindkét nyelvet.

Alsókarácsonfalva: a két nyelv közötti korreláció

MAGYAR performancia	1	2	3	4	5	Össz.
0	0	0	1	0	1	2
1	0	0	1	1	4	6
2	0	0	1	1	2	4
3	0	0	1	5	5	11
4	0	0	0	1	1	2
5	0	0	0	0	1	1
Összesen	0	0	4	8	14	26

A fenti elemzések azt mutatják, hogy Alsókarácsonfalván a beszélők román nyelvű performanciája a magyar nyelvű rovására mutat jó eredményeket, ebből az állapotból pedig a kétnyelvűség román-domináns voltára következtethetünk. A két nyelv használata közötti egyenlőtlenség viszont a nyelvcsere egyik alapfeltétele, és adataink alapján okkal feltételezhetjük, hogy Alsókarácsonfalván a nyelvcsere egy generációs váltáson belül lezárul.

4. Következtetések

A generációk közötti különbségeknek különböző aspektusait sikerült feltárni, ezúttal pedig azt vizsgáljuk, hogy a vizsgálatban részt vevő személyek különböző beszédhelyzetekben hogyan tudják használni nyelvi képességeiket. Az átlag életkor és a két nyelven történő kommunikációs készségek közötti összefüggés arra enged következtetni, hogy általában az idősebb beszélők esetében jobb magyar nyelvű performanciát figyelhetünk meg, míg a román nyelven a fiatalabbak érik el a legjobb eredményt az ötös skálán. A generációk szerinti nyelvi performancia szerepe azért is fontos, mert a kódváltás egyik feltétele az, hogy a beszélő mindkét nyelvet egyformán tudja használni. A bevándorlók között a balansz vagy L2-domináns kétnyelvűek gyakrabban élnek a kódváltással, mint azok, akik egyik nyelvet csak a rutinszerű megnyilatkozásokra használják (lásd még Kovács 2001). Ennek megfelelően Alsókarácsonfalván szinte nem is tapasztalható kódváltás, Buzásbocsárdon pedig a legkevesebb a nagyszülők generációjában és az egynyelvűekként viselkedők esetében figyelhető meg.

A nyelvcsere folyamatának lezárását ábrázolhattuk Alsókarácsonfalván, míg Buzásbocsárdon a generációk nyelvi viselkedésében (nyelvválasztási stratégiáiban, valamint kommunikációs performanciájában) megfigyelhetők bizonyos eltérések, mindezek mellett a két nyelv viszonya kiegyensúlyozott, azonban a hosszú távú stabilitást itt sincs okunk feltételezni. Annál is inkább, mert az egyes generációkhoz tartozó beszélők életük szocializációs szakaszaiban

nem változtatják meg nyelvválasztási szokásaikat (vö. Bodó 2004). Ezt bizonyítja az időszakos nyelvi revitalizáció jelensége, ami azt jelenti, hogy bizonyos életkorra jellemző a magyar nyelv gyakoribb és szélesebb körre kiterjedő használata, ami azonban nem marad meg a beszélő 13–14 kora után olyan környezetben, ahol nincsen erős etnikai támogatottsága.

A társadalmi aktorok mindennapi viselkedése, a csoportszinten mérhető viselkedésminták, valamint a nagyobb léptékkal mérhető intézményes keretek közötti összefüggéseket tartom az egyik legfontosabb szempontnak, nem pedig ezek különválasztását. A kutatás eredményei arra világítanak rá, hogy az egyének társadalmi kapcsolatai és nyelvhasználati preferenciája közötti összefüggésben írható le legkönnyebben a társadalmi struktúra és egyéni interakciók kapcsolata: a tágabb környezet meghatározza a beszélők kódválasztását, az egyének viszont interakcióik során hozzájárulhatnak ezeknek a struktúráknak az alakításához és fenntartásához. Az egyes beszélők nyelvi viselkedésének elemzése segíthet kialakítani egy közösségi nyelvhasználati modellt, amely belehelyezhető az adott közösség társadalmi, gazdasági és politikai kontextusába.

BÁLINT EMESE

IRODALOM

- Bartha Csilla, 2003. *A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás*. In: Nádor Orsolya és Szarka László (szerk.), *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó. Bp., 56–75.
- Beatens Beardsmore, Hugo, 1986. *Bilingualism: Basic Principles*. Multilingual Matters. Clevedon, Avon.
- Beatens Beardsmore, Hugo, 2003, *Who's Afraid of Bilingualism?* In: Dewaele, Jean–Marc, Alex House és Li Wei (szerk.), *Bilingualism: Beyond Basic Principles*. Multilingual Matters 123. Multilingual Matters LTD. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, 10–27.
- Bodó Csanád, 2004, *A felsőöri magyar–német kétnyelvű beszélőközösség nyelvcserejének történeti vizsgálata*. In: Lanstyák István és Menyhárt József (szerk.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Gramma Könyvek. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 138–67.
- Bourdieu, Pierre–Luc Boltanski, 1975. *Le fétichisme de la langue*. Actes de la recherche en sciences sociales 4: 2–32.
- Chambers–Trudgill, 1998. *Dialectology*. Cambridge textbooks in linguistics. CUP Cambridge. 194–251.
- Eckert, Penelope, 1997. *Age as a sociolinguistic variable*. In: Coulmas, Florian (szerk.), *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics 4. Blackwell. Oxford.
- Eckert, Penelope, 1996. *The Whole Woman: Sex and Gender Differences in Variation*. In: Donald Brenneis és Ronald K.S. Macaulay (szerk.), *The Matrix of Language*. Contemporary Linguistic Anthropology. Westview Press. 116–37.

- Edwards, V., 1986. *Language in a Black Community*. Multilingual Matters. Clevedon, Avon.
- É. Kiss Katalin, 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó. Bp.
- Fishman, Joshua, 1968. *Sociolinguistic perspectives in the study of bilingualism*. *Linguistics* 39, 21–48.
- Gal, Susan, 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistics Change in Bilingual Austria*. Academic Press. New York.
- Gal, Susan, 1992. *Mi a nyelvcseré és hogyan történik?* *Regio* 1, 66–76.
- Kontra Miklós, 2000. *Egy s más a kétnyelvűségről*. In: Sándor Klára (szerk.), *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás*. „Apáczai Csere János” Pedagógusok Háza Kiadója. Csíkszereda, 59–75.
- Kovács Magdolna, 2001. *Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian*. Lbo Academics Förlag – Lbo Akademi University Press. Lbo.
- Labov, William, 1966. *The social stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics. Washington, DC.
- Labov, William, 1972a. *The Linguistic Consequences of Being a Lame*. In: William Labov (szerk.), *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia. 255–92.
- Labov, William, 1972b. *The Social Motivation of a Sound Change*. In: William Labov (szerk.), *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia 1–42.
- Li, Wei, 1994. *Three Generations, Two Languages, One Family. Language Choice and Language Shift in a Chinese Community in Britain*. Multilingual Matters LTD.
- Martin-Jones, M.–Romaine, S., 1985. *Semilingualism: A Half-Baked Theory of Communicative Competence*. *Applied Linguistics* 7, 26–38.
- Milroy, Lesley, 1980. *Language and Social Networks*. Basil Blackwell. Oxford.
- Milroy, Lesley, 1985. *What a performance! Some problems with the competence-performance distinction*. *Australian Journal of Linguistics* 51, 1–17.
- Péntek János, 1999. *A megmaradás esélyei*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. Bp.
- Péntek János, 2001. *A nyelv ritkuló léghőre. Szociolingvisztikai dolgozatok*. Komp-Press. Kolozsvár.
- Sealey, Alison–Bob Carter, 2001. *Social categories and sociolinguistics: applying a realist approach*. *International Journal of the Sociology of Language* 152: 1–19.
- Smith, Ripley L., 2002. *The social architecture of communicative competence: a methodology for social-network research in sociolinguistics*. *International Journal of the Sociology of Language* 153: 133–60.
- Szilágyi N. Sándor, 2004. *Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra*. In: Kiss Tamás (szerk.), *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 157–34.
- Trudgill, Peter, 1972. *Sex, covert prestige, and linguistic change in the urban British English of Norwich*. *Language in Society* 1. 179–95.
- Vetési László, 1999. *Iskola a nyelvhatáron*. *Korunk* 3.(10). 9–21.

FACTORII ALEGERII CODULUI LINGVISTIC ÎN DIASPORĂ

(Rezumat)

Autoarea studiului de față și-a propus ca scop descrierea principalelor reguli ale alegerii și schimbării codului lingvistic în cazul vorbitorilor bilingvi. Pe baza unor cercetări în două comunități maghiare bilingve, din Crăciunelul de Jos și Bucerdea Grânoasă (jud. Alba), a sintetizat diferențele dintre generații în strategia alegerii codului lingvistic. S-a constatat că alegerea codului de către vorbitori se schimbă în primul rând conform partenerilor de comunicare din familie sau din afara familiei, dar identitatea de grup de aceeași generație și competența lingvistică s-au dovedit a fi tot factori relevanți. Dintre cei din Crăciunelul de Jos nimeni nu utilizează doar limba maghiară, codul bilingv se limitează în cadrul familiei și acești vorbitori aparțin generației vârstnice. La Bucerdea Grânoasă strategia de alegere a codului în cadrul unei generații prezintă o imagine mult mai diferențiată. Limba maghiară este vorbită în toate cele trei generații, iar codul bilingv maghiar-român este specific atât în familie, cât și în afara ei. Diferențele de generații se prezintă astfel: cei vârstnici se caracterizează cu o performanță mai deosebită în folosirea limbii maghiare, cei tineri au performanță mai bună în limba română. Rezultatele cercetării dovedesc o corelație între schimbarea individuală și cea colectivă a limbii, iar pentru menținerea unui bilingvism individual stabil se motivează sprijinirea etnică a colectivității, respectiv necesitatea instituțiilor de învățământ și a celor de cult.